

KUUKIRI**EESTI KIRJANDUS**

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI

TOIMKOND:

J. Aavik, A. R. Cederberg, M. J. Eisen,
O. Loorits, J. Mark, J. Mägiste, E. Nurm,
A. Saareste, Fr. Tuglas

SISU:

R. Kleis: Hendrik Prantsu seitsmekümnendaks sünnipäevaks.

A. Säärts: „Lembitu“ algupära kriitika. (Pooleli.)

Dr. A. Pezold: Johann August Hagen. (Lõpp.)

M. Sillaots, Ilmar Reiman, R. Sirge, F. Puksov:
Kirjanduslik ülevaade.

Lisaks: Koidula kirjad omakseile 17. poogen ja Eesti raamatute
üldnimestik 1924. a. alates.

KUUKIRI EESTI KIRJANDUS

22. aastakäik.

Asutatud 1906. aastal. Ilmub Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandena iga kuu lõpul, number 4¹/₂—5 trükipoognat (72—80 lk.), piltidega.

Kuukirja kaasas ilmuvad lisad, mida võib kõita iseseisvaks raamatuks:

Arno Raag: Elisabeth Aspe.

Koidula kirjad omakseile 1873—1886

III osa, alates 241. lk.

Eesti raamatute üldnimestik, alates 1924. a.

V osa, alates 381. lk. Viimane sisaldab kuudekaupa kõik Eestis ilmunud raamatud, Venemaal ilmunud eestikeelsed raamatud, samuti Eestis ilmunud ajakirjad ja ajalehed.

Toimetus: tegev ja vastutav toimetaja lektor Joh. V. Veski, Tartu, Vabriku tänav 5, telefon 2-81.

Käskkirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käskkirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käskkirju lühendatud kujul.

Talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Tartus, Riia tänav 34, IV kord, telefon 6—01, avatud äripäeviti 9—15.

Tellimishind 4 krooni aastas, 2 kr. poolaastas, 1 kr. veerandaastas. Üksikuid numbreid müügile ei lasta

Tellida võib otse talituselt ning postiasutiste, raamatukaupluste ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeeste kaudu.

Kuulutused kaantel või teksti järel: terve lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

Varemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Vähesel arvul on saada veel XIII—XVIII (1918/19 - 1924) hinnaga 3.60 kr. (nahkköites 5.35 kr.) ning aastak. XIX—XXI (1925—1927) hinnaga 5 kr. (nahkköites 6.75 kr.) aastakäik.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1906. aastast hinnaga 40 senti number.

Eesti Kirjanduse Seltsi arhiivi on kogutud Eesti tähtsate meeste pabereid, nagu avaldamata käskkirju, kirjavahetusi, dokumente, pilte jne. Need on paigutatud tulekindlasse ruumi, korraldatud teaduslikult ning selle tõttu kättesaadavaks tehtud uurijaile.

Selts võtab vastu uusi materjale alalhoidmiseks ja korraldamiseks arhiivis.

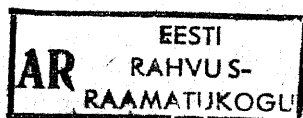
Astuge Eesti Kirjanduse Seltsi liikmeks.

Liikmemaks 1 kr. aastas, eluaegne 20 kr. ühekordselt.

Liikmeksastumise sooviavaldusi võtavad vastu Seltsi usaldusmehed ja

Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo

Tartus, Riia tänav 34, telefon 6-01.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1928

XXII AASTAKÄIK

№ 2

Hendrik Prantsu seitsmekümnendaks sünnipäevaks.

Käesoleva aasta 12. märtsil saab seitsmekümne-aastaseks Hendrik Prants, eesti vanema põlve kultuuri-tegelasi ja ajakirjanduse ning kirjanduse veteraane. Olgu sel puhul siinkohal esitatud ülevaade tema eluloost ja tegevusest.

Hendrik Prantsu ¹⁾ perekonna-traditsioon on säilitanud üksikuid mälestiste-katkendeid perekonna esivanemaist juba Põhjasõjale järgnenud aegadest, kuid kindlamad teated perekonnast algavad Illi Pals o'ga, kes elas XVIII sajandi lõpul Vastseliina mõisa läheduses Illi karjamõisas aidamehena ja kirikuraamatute järgi kandis ülalmainitud nime. Tema pojad asusid elama sama kihelkonna lõunaossa, Misso valda, kust nende järglased, liignimede andmisel endale Prantsu nime võtnud (tolleaegse Võru kaupmehe Franz'i nime järgi), siirdusid kaugemale Eesti sisemaale. Üks neist, Juhan Prants, oli XIX sajandi keskpaigu, kreeka-katoliku usu levimise ajajärgul Lõuna-Eestis, selle liikumise tegelasi; tema pojad said hariduse kreeka-katoliku usu vaimulikus seminaris ja teotsesid hiljemini Pärnumaal preestrina. Üks Palso poegadest, Andres, sai aga kihelkonna vastaspoollisse ossa Tohkri talu koduväiks. „Tohkri Andres“ oli juba oma aja kohta avalik tegelane, toimides valla kohtumehena ja võttes osa vennastekoguduse-liikumisest. Tema poeg Hindrik ja pojapoeg Peeter olid kirjaoskajad ja kirjanduslike huvidega tolleaegses mõttes. Nad kopeerisid sel ajal vennastekogudusis rohkesti liikvel olevaid käsikirju vaimuliku ja ilmalikugi sisuga ja hankisid endale ka trükitud kirjandust. Tohkri talu raamatukapis

1) Andmeid käesoleva kirjutise eluloolise osa kohta on ammutatud osalt H. Prantsu autobiograafiast, mis leidub Eesti Biograafilise Leksikoni toimetuse arhiivis.

leidus sel ajal Fr. G. Arvelius'e, O. R. v. Holtz'i, R. J. Winkler'i ja O. W. Masing'i raamatuid, muu seas ka viimase „Vahheluggemissed“ ja „Näddalaleht“. Kõige rohkem harrastati muidugi siiski vaimulikku kirjandust vastavalt talus valitsevale usulisele meelsusele.

Tohkri talus sündiski Hendrik (Heinrich) Prants 28. veebruaril 1858 (vana kal. järgi) taluperemehe Peeter Prantsu ja ta naise Maie Karolina ainsa lapsena. Suuremal määral kui isa, põlvnes tema ema tolleaegsest maa ärksamast kihist, olles pärit Raadi talust, kus mitmed perekonna-liikmed olid olnud koolmeistreiks ja kiriku-võõrmündreiks. Hendrik P.-u olles 5-aastane suri tema ema ja isa astus varssi teiskordselt abiellu. Hendrik P.-u lapsepõlv möödus karjas käies ja kirjandust harrastades. 8-aastaselt viidi ta 1866. a. sügisel külakoolmeistri soovitusel kooli lähedal-asuvasse Loosi mõisa, kus sel ajal ühenduses kohaliku vallakooliga oli avatud eriline osakond saksa õppekeelega Saksamaalt mõisa toodud tööliste laste jaoks; sinna võeti õppima ärksamaid talulapsigi. Seal õppis H. P. 6 talve, omandades peamiselt saksa keele oskuse; muis aineis oli õpetus kasin. A. 1872—1874 õppis ta Vastseliina kihelkonna-koolis, kus peamiselt kättesaadava kirjanduse lugemise teel omandas teadmisi ja sai algõpetust vene keeles. Kuigi isale tungivalt soovitati poega kreiskooli saata edasi õppima, mis talu varandusliku seisundi juures oleks ka võimalik olnud, oldi kodus võõrasema mõjul selle vastu ja 1874. a. tuli H. P. koju tagasi „peremeheks kasvama“. Siin viibis ta pikemat aega, talutöö kõrval kirjandust lugedes ja suure huviga ajalehtede, eriti „Sakala“ kaudu eesti avalikku elu jälgides. Paaril korral käis ta jala ligi sada versta kaugel asuvas Tartus Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekuil; hobust temale selleks „tühiseks“ käiguks ei lubatud. A. 1882 järgnenud isa surm tõi sellesse ellu pöörde: vaheajal olid H. P.-u poolvennad sirgunud, nii et talutöö võidi jätta nende hoolde, ja H. P. siirdus 1883. a. kevadel ammuigatsetud Tartu. Siin oli ta esialgu lühikest aega sulaseks limonaadivabrikus ja ekspressiks, kuni tal viimati õnnestus oma saksa keele oskuse tõttu saada meeldivamale kohale — teenriks ülikooli silmakliinikusse, mis ametis ta püsis üle 3 aasta. Tartus avanesid talle laialisemad võimalused kirjanduse uurimiseks — amet jättis selleks palju vaba aega — ja tutvuste sõlmimiseks kohalikkude eesti haritlastega, eeskätt A. Grenzstein'iga ja dr. K. A. Hermann'iga, kelle ajalehele ta juba maal elades oli teinud kaastööd.

Tervislikel põhjusil asus ta suvel 1887 jälle lühikeseks ajaks maale isatallu, jätkates kaastööd „Olevikule“, „Meelejahutajale“ ja „Postimehele“; viimase lisas ilmus mais 1887 muu seas ka H. P.-u esimene jutuke „Kolm töotust“. Maal toimis H. P. ka näitelava-tegelasena ja kogus Setumaal õige agaralt vanavara dr. J. Hurda kogude jaoks. 1888. a. kevadel sai ta dr. K. A. Hermann'ilt kutse tulla toimetuse liikmeks „Postimehe“ juurde, kust sel ajal lahkusid Ed. Wilde ja J. Parv, ja asus sama aasta maikuul teiskordselt Tartu. Esiti oli tema ülesandeks peamiselt sõnumite hankimine „Postimehele“ ja lehe korrektuur, kuid hiljemini omandas ta töö suurema ulatuse, sest toimetajal K. A. Hermann'il ei jätkunud lehe jaoks kuigi palju aega lektoriameti j. m. kõrval. Elades väliselt õige tagasihoidlikult, pühendas H. P. sel ajajärgul palju aega enda hariduse täiendamiseks, milleks tal nüüd kirjandust oli rohkesti käepärast, kasutades K. A. Hermann'i kaasabi ja käies viimase loaga ka tema eesti keele ja kirjanduse loenguil ülikoolis. A. 1891, kui „Postimees“ muutus päevaleheks, sai H. P. endale püsiva kaaslastoimetusse Oskar Brunberg'i näol. Et raske venestusaegne surve ei võimaldanud vabamaid mõtteavaldusi „Postimehes“ ega teisteski eesti lehtedes, saatis H. P. neil aegadel mõningaid kirjutisi Baltimaade avalikus elus esinevaist väärnähteist, eriti sel ajal käimasolevaist pastorite-protsessidest, välismaa ajakirjandusele, kasutades selleks Tallinnas asuva välismaa ajalehtede kirjasaatja A. Karotamm'i vahetalitust. K. A. Hermann'i nõuandel tutvunud soome keelega, käis H. P. 1892. a. Soome laulupeol Turus, kus sõlmis sidemeid soome ajakirjandusega. Sest ajast algas ta kaastöö soome ajalehtedele, mis aga juba alul ähvardas talle kaasa tuua sekeldusi Vene riigivõimuga. Nimelt avaldas ta a. 1893 Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise puhul soome ajalehtedes („Lappeenrannan Uudiset“ ja Helsingi „Päivälehti“) seltsi lõpuajajärgu kirjelduse, millest A. Grenzstein'i „Olevik“, „Postimehega“ vaenujalal olles, kinni haaras ja teate avaldas, „Postimehe“ toimetuse ringkonnast olevat saadetud Soome lausa riigivastane kirjutis. Asi võeti sandarmivalitsuse juurdlemisele ja kuigi see hiljemini lõpetati, pidi H. P. siiski viibimata lahkuma „Postimehe“ toimetusest, et viimast kahlustuste alt vabastada, ja viibis paar kuud Soomes, kuni võimaldus jälle tagasitulek kodumaale. 1893. a. lõpul asus ta Lilli Suburg'i väljaantava ajakirja „Linda“ toimetajaks Pärnu, kuhu L. Suburg oli ajakirja Viljandist üle viinud, ja omandas 1894. a. L. Su-

burg'ilt ka ajakirja väljaandja-õigused. Tema toimetusel ja väljaandel ilmus „Linda“ kuni 1897. aastani, mil ajakirja kaasväljaandjaks $\frac{2}{3}$ omandusõigusega astus A. Jürgeinstein, kuna tegelikult toimetajaks jäi edasi H. P. Et aga ajakirja väljaandmiseks Pärnus puudusid püsivad välja-vaated, läks see 1902. a. J. Tõnisson'i omanduseks ja ilmus Tartus uuendatud kujul kuni 1905. aastani. Ligi kümme aastat (1893—1902) tööd „Linda“ toimetamisel oli H. P.-u tegevuse arengus suure tähendusega: kuigi võideldes aineliste raskustega, teotses ta iseseisva toimetajana ja sai kaasa kõnelda ühiskondlikes asjus. Ühtlasi käis ta sel ajajärgul 6 korda Helsingi ülikooli juures korraldatavil suvekursusil oma haridust täiendamas ja avaldas soome ajalehis ja -kirjus ligi 100 kirjutist Eesti oludest, käsitledes eriti küsimusi, millede puudutamine kodumaal polnud hästi võimalik kitsaste tsensuuriolude tõttu.

„Linda“ üleviimisega Tartu siirdus sinna ka H. P., asudes jälle tööle „Postimehe“ toimetuses, kus eriti Soome osakond jäi tema hooleks. „Postimehe“ toimetuses teotses ta kuni 1906. aastani, mil Tallinnas ilmuva „Ristirahva Pühapäeva Lehe“ vastutav toimetaja praost Thomson tema selle lehe tegevaks toimetajaks kutsus lahkunud G. E. Luiga asemele. Tallinna asumisega algas H. P.-u tegevuses uus ajajärk. Et lehe siht ja iseloom vastas tema usulis-rahvuslikule meelsusele, võis ta lehe toimetamisel talitada enam-vähem iseseisvalt; vastutav toimetaja asus eemal Tallinnast ja ei seganud end tegelikku toimetustöösse. Kuigi leht esijoones oli vaimuliku sisuga, oli tema toimetajal võimalik selle kõrval eesti poliitilise ja kultuurilise elu alalt teateid ning ülevaateid tuua ja kanda seega piiratudki määral eesti rahvuslikke ideid neisse ringkonnisse, kes muidu enam eemal seisid eesti avalikust elust. Suuremal määral võis H. P. oma sellelaadilist tegevust arendada „Ristirahva Pühapäeva Lehe“ kõrval käima pandud ja oma iseloomult juba poliitilistele ajalehtedele lähenevas „Sõnumitoojas“, mis sai ilmuda küll ainult 2 aastat (1906—1907). Jooksva toimetustöö kõrval jätkas H. P. kaastööd teistele ajalehtedele, avaldades eriti ajaloolise sisuga kirjutisi ja mälestisi. Olgu muu seas mainitud ka ta setukeelsed artiklid „Petseri Postimehes“. Ilmasõja puhkemisel jäi see kaastöö vähemaks, sest sõjasündmuste kirjeldused, olles aktuaalsema iseloomuga, tõrjusid muu materjali ajalehist kõrvale. Seega jooksvast tööst osaliselt vabanenud, reisis H. P. 1916. a. suvel Stokholmi, kus viibis ligi pool aastat, tutvudes sealsete arhiividega ja kogudes andmeid eesti olude,

eriti kirikuolude kohta. Elatist teenis H. P. Stokholmis viibides kirjutistega eesti oludest rootsi ajalehis ja -kirjus. 1917. a. suvel viibis ta uuesti Stokholmis lühemat aega. Sama aasta sügisel algasid H. P.-ule aga raskemad ajad; ta sattus aineliselt kitsastesse oludesse ja 1918. a. alul sulgesid enamlised võimud ühes muude mitte-enamliste ajalehtedega ka „Ristirahva Pühapäeva Lehe“, mis ilmuma sai hakata alles peale Saksa okupatsiooni algust aprillis 1918. Tulunduslikud raskused ei vähenenud aga toleaege elukalliduse tõttu ka siis kuigi tunduvalt. Osalt sellega, osalt kohalikkude saksa ringkondade kavalate võtetega on seletatavad H. P.-u järgnevad sammud. Peale „Tallinna Teataja“ seismajäämist mai lõpul 1918 nõutas ta teatavate ringkondade soovitusel Saksa okupatsioonivõimu „Pressestelle’lt“ endale ajalehe väljaandmise loa, mis saabuski paari nädala pärast, ja 18. juunil ilmus „Tallinna Päevalehe“ esimene number H. P.-u vastutaval toimetusel, kuna tegelikeks toimetajaiks sattusid, osalt vastu H. P.-u tahtmist, teised isikud. Viimased, nagu selgus, olid ühenduses Saksa okupatsioonivõimudega ja kohalikkude balti-saksa ringkonniga. Nii sai H. P., olles oma veendumusilt kindel rahvuslane ja rahva loomupäraste õiguste kitsendamise vaenlane, saksa ringkondade tööriistaks. Augustis võttis H. P., jällegi petlikkude lubaduste mõjul, osa okupatsioonivõimude poolt korraldatud „Baltimaade ajakirjanikkude õppereisist“ Saksa maal, kus tal võimaldus era-jutuajamistel teada saada vabameelsemate Saksa ringkondade eitavaid arvamisi Balti hertsogiriigi kavatsuste kohta. Kodumaale tagasijõudmisel selgus H. P.-ule, et „Tallinna Teatajale“ tema äraolekul oli antud temale täitsa vastuvõetamatu värving; viimati kõrvaldati ta toimetusetööst täitsa. Saksa okupatsiooni lõppedes jäi ajaleht seisma. Terve selle asjaga oli aga H. P. sattunud väga piinlikku seisukorda eesti avaliku arvamise ees. Hingeliste kannatuste tagajärjel tabas teda närvihaigus, mille mõju kestis pikemat aega. Viimati selgusid siiski tõelised asjaolud ja seltskonnas pääsis maksvusele arusaamine, et H. P.-u okupatsiooniaegne tegevus ei tähenda sugugi oportunistlikku siirdumist eestivaenulisse laagrisse, vaid oli tingitud erilistest põhjustest. Seega sai võimalikuks ka H. P.-u kirjandusliku tegevuse jätkamine. Viimasteil aastail on ta asunud Tallinnas, saades riiklikku toetust kultuurkapitalist, avaldades aeg-ajalt kirjutisi ajalehis ning -kirjus ja kirjutades mälestisi.

Nii selle mehe elukäik. Rühkides väsimatult edasi ebasoodsais tingimuis ja omandades haridust süsteemitult,

killu-kaupa, kujutab ta meie oludes vaimliselgi alal nii sageli esinevat *selfmade-man*'i tüüpi kõigi selle puuduste ja voorustega. Seejuures on ta aga ärkamisajast kaasa toonud kindla rahvusliku ideoloogia ja harrastanud vaimlise elu alasid nende sisemise väärtuse pärast.

*

Ajakirjanikuna on H. P. pigemini teinud jooksvat aja-lehe-tööd ja avaldanud populaarteaduslikke ning ilukirjanduslikkegi palasid, kui olnud suurte põhimõtete algataja ja sihtjoonte määraja. Tema kerge sulg on põhjustanud tema kirjutiste harukordse rohkuse ajakirjanduses, albumeis, kalendreis j. m.; nende loendamine osaliseltki oleks siinkohal võimatu ja ka tarbetu, sest enamasti on need silmapilgu-väärtusega, kuigi neil omal ajal arvatavasti mõju pole puudunud. — Oma kutsetöö kõrval on ta aga varakult hakanud harrastama ajalugu ja, olles omandanud võrdlemisi laialdased teadmised nii kodumaa- kui üldajaloos, avaldanud ajaloolise sisuga artikleid ajakirjanduses. Selle oma tegevuse kaudu on ta aja jooksul levitanud ajaloolisi teadmisi laiemais rahvahulkades ja äratanud viimaste huvi mineviku vastu. Samuti on ta avaldanud pikemaidki töid Eesti ja naaberrahvaste ajaloo ja nende kultuurilisest arengust. Eiriraamatuina selt alalt on temalt muu seas ilmunud:

- 1) Teated Soome-sugu muinasajast (Tartu, 1894),
- 2) Soome sugu rahvaste ajalooline arenemine (Tallinna, 1911),
- 3) Eestimaa Veneriigi alla saamine (Tall., 1910),
- 4) Soomesugu rahvad Veneriigi rajamisel (Tall., 1911).
- 5) Soome sild (Tall., 1919),
- 6) Tuhanda aastane Tallinn (Tall., 1919),
- 7) Eesti kaubalaeva-selts „Linda“ (Tall., 1913).

Peale selle on ta avaldanud „Õitsituledes“ I—V (1923—1927) artikli „Eesti ajakirjanduse noorusaegadest“ ja koguteoses „Virumaa“ (Rakvere, 1924) — „Virumaa ajaloo“. Tema kõige tüsedamaks tööks ajaloo alalt tuleb siiski pidada tema 2-köitelist „Eesti rahva ajalugu“ (I—II, Tall., 1912—1913), milles on käsitlust leidnud eesti rahva ajalugu esiajast alates kuni Rootsi aja alguseni. Sama töö osalise kokkuvõttena ilmus a. 1920 peamiselt koolide tarbeks „Eesti vanem ajalugu“, milles ainestiku käsitus ulatub kuni 1227. aastani.

H. Prantsu ajaloolise sisuga teostele ei tule muidugi läheneda moodsa ajalooteaduse kriteeriumidega; nad polegi

määratud eriteadlastele ega püüa autor neis alati iseseisvalt lahendada Eesti ajaloo tähtsamaid probleeme. Nad on kirjutatud laiemale ringkonnile ja selt seisukohalt hinnatavad. Nii mõnigi neist väärrib tähelepanu materjalide koguna. Kuid sellest hoolimata on eriti tema „Eesti rahva ajalugu“ jäänud senini kogukamaks Eesti ajaloo käsitluseks eesti keeles.

Rich. Kleis.

„Lembitu“ algupära kriitika.¹⁾ 2

Säärane käsitus, kus laenliku töö algupära uurimisel autori isikulist osa sisult ja vormilt seletatakse ja tulemuste kaudu kirjaniku ilmasuhte ja kunstnikuloomu tundmist katsutakse avardada, on oma laadilt sisuandlik. See on sisuandmine teose loomule: looja ning toote vahekorrale, mis, kui mitte nautija vahetus tundevoogamises, siis eritaja teadlikus tunnetusteotsuses alles sisustab mingi teose ja on temasse suhtumise aluseks.

Autori ja töö vahekorda valgustab vahetuimalt töö saamisloo tundmaõppimine. Nõnda on seesugusele algupäraselgitusele tema sünniloo tundmine otsegu abiks, täienduseks. „Lembitu“ algupära kõigekülgne vaatlemine nõuab pilgu heitmist tema sünnilukku. Teiselt poolt veel — ülevaatlikkuse mõttes on huvituslikud enne „Lembitu“ algupärasest rääkimist need nähted, mis on ühenduses olnud „Buddha“ teeleidmisega eesti kirjandusse.

Kogu „Lembitu“ käsitluses esineb aga tegur, mille tundmine on ka tarvilik: originaal. On tähtis sellest üldülevaadet saada. Kuid „Buddha“ tundmine on seotud ka otseselt ja üksikasjaliselt „Lembitu“ mõista tahtmisega: igasugune sisuline liginemine „Lembitule“ nõuab ta originaali sisulist tundmist. Seepärast tulekski esijoones täheldada mõningaid märkmeid „Buddha“ kohta, mille järel aset võiks leida „Lembitu“ valmimisloo vaatlemine, et siirduda siis lõplikult „Lembitu“ algupära eritamisele.

II.

„Lembitu“ originaali algupära tähelepanek on selgitanud ka tema laadi, — „Buddha“ on ilmavaate-epos. Ilmavaatelist teost võib vaevalt täielikult mõista tema autori ole-

---

1) Vt. E. Kirj. 1927, lk. 587—605.

muspõhja süüvimata. Ilmavaateline luuletöö on teos, mis väljendab oma looja olemuse sügavama põhja, tema ilma-
suhte põhitõed ja iseduse põhijooned. Ilmavaateline töö
on seega individuaalne, isendi, indiviidi sümbol. Sellises
sõltumuses täiendab aga kumbki teise pilti. Seepärast
peab, kui tahetakse tunnetavalt ligineda sarnasele teosele,
oldama tuttav tema autoriga. Alles kirjaniku tundmine
selgitab seda, mis kirjanik on õelnud, on sellesse suhtu-
mise lähtekohaks.

Seda peab pidama silmas „Buddhagi“ vaatlemisel. Kui
vaadelda „Buddha“ sündi ja küsida esialgu neid põhjusi,
mis viisid kirjaniku luuleloo loomisele, siis tuleb silmas
pidada, et „Buddha“ kajastab oma looja eetilis-religioosse
ilmasuhte kujunemist. Tuleb enne pilk heita tagasi õige
kaugele kirjaniku enese minevikku. Luuletaja sisemine
kujunemine on olnud, kaugeimalt võetud, ka luuletise
kujunemine, ja on oluline, ennemu otsida seda otsest tõuget,
mis lauliku virgutanud loomisele, viinud noile motiividele,
tähelepanu juhtida sellele autori arenemiskäigule,
mis kunstis pidi uuesti elavaks saama. See on veel
üldise tähtsusega, sest see annab võtme ka luuletise sisu-
liseks mõistmiseks.

*

Widmann on kirjutanud „Buddha“ aastail 1868—1869;
loomiskavatsused on ulatunud töö algamisest mõned aastad
veel tagasi. „Buddha“ on valminud nõnda siis Widmanni
kirikuõpetaja-põlves ja sellest siirdunud kooliõpetajalise
tegevuse esimesel aastal, on nii siis koostunud ajajärgus,
mil Widmann peale usuteadusliku õpingu lõpetamist
teotses nobre teoloogina ja vahetas kutse — kirikuõpetajast
kooliõpetajaks. Selle sisemiste tõdedegi vahetuse ajajärgu
taga oli seisnud murdumisist veel rikkam üliõpilaspõlv,
tolle taga aga lapsepõlv — lapsepõlv, millest tuleb otsida
loova inimese kõigi hilisemate vaimupuhangute algeid. —

Joseph Viktor Widmanni ¹⁾ noorus oli olnud suur päikese-
säraline unistuste maailm. Tõupära, vanemate päritus ja
kujunemismiljöõ olid sellele eeldusiks olnud.

1) Eluloolisi märkmeid: Joseph Viktor Widmann sündis 20. veebr. 1842
Nennowitz'i külas Määrimaal austerlasist vanemaist. Tema isa Joseph
Otto (1816—1873), põlvnenud sõjateenete eest aadliseisusse tõstetud
perekonast, Viini ligidase tsisterlaste Püharisti kloostri munk, kiriku-
ajaloo ja dogmaatika professor, oli abiellunud salaja Viini raamatukaupleja
Wimmeri tütreaga (1841), ja oli, peale Joseph Viktori sündi Nennowitz'is,
põgenenud Šveitsi, kus ta Baaseli Liestalis oli saanud protestantliku

Austerlaslikule tõupärale oli noor Widmann võlgnenud oma loomu optimistliku häälestuse ja liiklevuse ning elavuse, rutulise vastuvõtuse, imeliikleva fantaasia ja viljelemiskerguse. Vanemate päritused olid ehtinud seda individuaalse omapäraga.

Enne kõike oli Widmanni isa elurõõmsus viinud ta kloostrimüüride hülgamisele. Tema lakkamatu healoomulisus ja rõõmsameelsus oli helestanud tervel ta elueal kogu kirikuõpetaja-maja. Eriliselt isa sõdurlikku mehisust, ta ausasüdamelist avameelsust, mis ei olnud lubanud varjata oma karakteri nõrkusi, on hinnanud Widmann ise hiljemini.¹⁾ Kuid ühes selle kangelaslik-rüütliku joonega oli J. V. Widmann isalt pärinud veel tervetundelise, toreda olevikuinimese loomu, rändude ja avantüüride iha. Oma peene intuitsioonivõime, kaldumuse sisemisele musitseerimisele, unistusilma ja muinaslukku oli noor Widmann võlgnenud ema õrnale iseloomule. Hingelise soojuse ja inimesarmastuse lähteiks olid talle mõlemad vanemad olnud.

Selline perekonna sallivusvaim, kunstist ja suurmeestest arusaav lugupidamine oli oma poolt kaasa aidanud vastastikuseks arusaamiseks ja vanemate austuseks. Seda kooskõlalist üksmeelt ei seganud ka hilisemad ilmavaate-

---

koguduse õpetaja koha (1845). Liestalis möödusid Joseph Viktori noorusaastad. 1848. a. peale õppis J. V. Widmann Liestali algkoolis, 1854. a. peale kohalikus ringkonnakoolis. 1858. a. jätkas ta õppimist Baaseli Pedagoogiumis, olles Jakob Burckhardt'i ja Wilhelm Wackernagel'i õpilane. Sellele järgnes ülikooli usuteaduslik kutse-, selle kõrval ka kirjanuslik õping: 1861—1862 Baaselis; 1862—1864 Heidelberg'is (Rothe, Schenkel'i, Hundshagen'i, Holtzmann'i, Ed. Zeller'i õpilane); 1864—1865 Jeenas (Kuno Fischer'i õp.). 1865. a. sooritas Widmann lõpueksami ja abiellus Indias leseks jäänud Sophie Brodbeck'iga (sünd. Ernst, Winterthurist). Järgmisel aastal sai ta organisti- ja lauluõpetaja-koha Liestalis, kust asus 1867. a. Frauenfeld'isse Thurgau kantoni-abiõpetajaks. 1868. a. siirdus ta Berni, tütarlastekooli direktoriks ja õpetajaks. Oma vabameelsete vaadete tõttu, muide ka „Buddha“ pärast, oli ta sunnitud sealt 1880. a. lahkuma. Samal aastal nimetas Berni ülikooli filosoofiafakulteed ta audoktoriks. Ja samal aastal asus ta Berni „Bund“i följetonitoimetajaks, kellena töötas surmani. — 1905. a. annetati Widmann'ile Bauernfeld'i auhind luuletise „Der Heilige und die Tiere“ tunnustusena, 1909. a. saksa Schilleri-auhind. Widmanni seitsmekümnendaks sünnipäevaks kavatsesid ta austajad ta esitada Nobeli-auhinna saamiseks, kuid seda teostamast takistas luuletaja surm: Widmann suri 6. nov. 1911. a.

Widmann on kirjutanud õige mitmekesisist, palju ja väarikat. Tema eluajal ilmunud tööde nimestiku toob võrdlemisi täielikult Brümmer'i „Lexikon deutscher Dichter und Prosaiker“ (Reclam, 6. Auflage 1913, Bd. 7, lk. 428 jj.). Üldise Widmanni-kirjanduse kohta vt. Fränkel, Scheitlin; Widmanni kohta — E. ja M. Widmann (biograafia), Fränkel, Scheitlin, Waser.

1) Vt. Biogr. I, lk. 339.

lised erinevused, nagu ei olnud alalhoidlikuma isa ja vabamõttelisema poja vahel aset leidvate mõningate ägedate eritelude tagajärjeks millalgi leppimatus või sallimatu sund. Eriliselt aga ema peenem arusaamine ning ilutundlikkus võitis hiljemini poja õrna poolehoiu. Tema haruldaselt hea muusikamõistmine ja klaverioskus; samuti isa muusikaja luulekalduvused olid Widmannisse varakult istutanud luule ja muusika seemne.

Nii oli Widmanni olemuse ürgelisem ning algelisem põhi pärimuslikult olnud elutahtlik ning optimistlik. Kalduvuste kohaselt oli ka kujunemisümbrus muljeid külvanud. Kodu harmoonilisus oli näidanud lapsele kogu ilma ju ainsa suure kooskõlana. Selle vaimu pärandid lasksid olla hiljemini luuletajas enesemõistvas, pehmes lepituses kontrastkalduvused ja vastaknähted: ilu ja ebakõla; unistuse ja tõeluse; pühalik-harda vaimustuse ja rõõmsa pilke; eelarvamisita mõttevabaduse ja teoloogia; muinasloo ning politika. Ent sarnaseid varjulikumaid vastakusi murdus esile hiljemini, need ei olnud varjutanud nooruse päikesepaistet. Noorusaastaid oli helestanud elurõõmsalt, kuigi eluvõõralt unistuste lõpmatu kangas. Elu varju-üksed olid olnud veel suletud pärastisele kurvatundelisele; ei olnud tekitanud tuska tunnetuseadmatust pärastisele olemise igaveste mõistatiste küsijale, ei olnud kõigutanud tema vaimulatu veel mõtete konfliktid ega kirgede tragöödiad. Maailm oli olnud noorele luuletajale üks ainus suur unistuste imemaa.

Idüll, fantaasia-elu — need olid olnud Widmanni nooruse kaks pea-elementi.

Väikelinna Liestali rahulik elurütm, linna müüriline, väravaline, torniline pilt, siiski haljas, vaateiga kaugeile, igatsuslikele taeva mägirannule; ümbruse õrn päikeseline, põõseline kungasmaastik, ajaloolised mälestised — olid olnud kosutuseks Widmanni idüllilisele unistusele. Neis on peitunud kujunduslik peategur selle lüürilis-idüllilise tooni kohta, mis on jäänud luuletajasse helisema kogu eluaeg, ta loomingus avaldades pea igal pool: olgu terve töö kooskõlalises, soojas meeolus („Pfarrhausidyll“, „Mose und Zipora“ j. t.) või tõsiste, traagiliste teoste lahkõlade pehmenemis, idüllilisis vahelepõimes, intermezzodes, eesja vahemängudes („Maikäfer-Komödie“, „der Heilige und die Tiere“ j. t.). Pangem tähele „Buddha's“ tema idülliloomu.

Austria suurlinnaliste traditsioonide lugupidav säilitamine kirikuõpetaja-majas, kaugelt rännanud pagulaste-

muusikasõprade alaline läbikäimine perekonnaga, lõpmatu kirjavara: muinasjuttude, kangelaslugude, rüütliromaanide, reisi-, avantüüri- ja eksootika-romaanikirjanduse otse neelav lugemine — see oli andnud lapse fantaasiale määratud toitu, kandnud ta kauge idamaa imedesse, lasknud kujutlusil kaasa elada kummalisi juhtumusi ja luua säravaid maailmu.

Võrsuv luuletaja oli olnud pilvil rändav unistaja, kes elu tõsidusist ei olnud tahtnud midagi teada. Ometi ei olnud ta eraklik, tagasitõmbuv ega kurvaloomuline olnud, vaid küllaldaselt tegurõõmus, oli väiksena saanud kergesti valmis sarnaste koerustükega kui akende ja õe nukkude purukspeksmisega ¹⁾. Kujutluselus oli ta kujutelmi koguni tegelikult poseerinud. Oli karaktereid mänginud, nagu ta ise hiljemini end gümnaasiastipõlves on karakteriseerinud proteusena, kes on muutnud päevas kümme korda meeoleolu, taht ja kavatsusi, kaldudes eriliselt mefistoofelikkusele ²⁾. Ümbrusele aga oli näinud kirikuõpetaja-maja Pepi — nagu teda familiaarselt oli nimetatud — absurdse unistajana, kes elu reaalsustega millalgi ei saa hakkama ³⁾.

Veel kolmas noot oli helisenud Widmanni noorusea fantaasia ja idüllil sekka: suur, anduv armastusetarve. Tütarlaste imeolevuste armujõu läbi oli ta juba poisikesena tundnud eneses kõrgeimat armastusevõimet, tõelist ülevat tooni tunneme ta esimese armastuse tunnete puistangus ⁴⁾. Hiljemini on Widmann end ise iseloomustanud: gümnaasiast, armunud, pedagogist, armunud, tüdeng, armunud, ketser, deist, panteist, ateist, human jne. jne. ⁵⁾.

Kuid see kirk anduvaks armastuseks ei olnud mahtunud füksi erootika raamidesse. Noorel Widmannil oli olnud tarve tugeva, enesele alistava suure iseloomu järgi, kellega jagada end ja kellele alistuda. Tal oli puudunud egoism ja enese reaalse maksmapaneku tahe. Mitte valitsemiseks, vaid andumiseks oli olnud loodud ta süda, ehitud selleks imeväärse andega, kõike hingelist suurt juba ta uinavas algkätkis avastada ja enese külge kõita. Ja just selle iseloomu-kalduvuse kaudu oli saanud Widmannile osaks

---

1) Widmann Vögelinile 18. nov. 1862. Vrd. Scheitlin, lk. 27.

2) Biogr. I, lk. 40 j.

3) Sealsamas.

4) „Liebesbriefe des jungen Widmann“, herausgegeben von Dr. Max Widmann, 1921. Widmanni kirjad 1860. a. oma õele Annale, pühendatud sisult aga selle sõbratarile Caroline Petitpierre'le, Widm. noorusarmastatule.

5) Kiri Vögelinile 1865. a. taevaminemispäeval. Vrd. Scheitlin, lk. 30.

asjaolu, mis on olnud määratult tähtis ta karakteri ja ilma-vaate kujunemisele: sõprus Carl Spitteler'iga, see haruldane, poolsada aastat kestnud hingeline vahekord, mis on olnud hiilgavamaid lehekülgi Widmanni eluraamatus ja mis on olnud üldse psühholoogiliselt tähelepanev nähtus.

Widmanni ja Spitteleri sõprussideme sündimine on langenud 1861. aastasse. Samal aastal on alanud Widmanni üliõpilaspõlv. Üliõpilaspõlv on moodustanud eriajajärgu Widmanni elus. See on olnud ta sisemise selgumise ja küpsemise aeg.

Kõrgevaimulise sõbra mõju ning eluga tõsisem kokkupuude oli toonud suure pöörde Widmanni kujunemisse. Tema romantikailmas olid leidnud aset tõsisemad probleemid, tema mõte oli hakanud liikuma ja eritlema; selle tagajärjeks oli olnud tema romantika langus, enesetunneta- mine ja seisukoha leidmine ühiskonnas.

Spitteler, keda juba varakult oli täitnud suuruse traagiline paatos, kel juba seitsmeteistkümne aastaga oli küps mõttetöö olnud selja taga; kes ekstaaside läbi oli mõõtnud elu sügavused ja jõudnud säärasele tõsidusele, nagu see esile kerkib ainult üksikolevuse teadlikus enesemääramises suure kosmosega; ta oli äratanud ka Widmannis, küll kolm aastat vanemas, kuid kirikuõpetaja-perekonnas harmooniliselt kasvanus, kire küsitella inimsoo igaveste mõistatiste järgi. Igapäevses läbikäimises olid saanud osaks ka Widmannile need suured mõttepassaažid, mis olid vapustanud sõbra hinge ¹⁾. Vastastikku olid sõbrad täiendanud teineteist; nii oli Spitteler kirjutanud Widmannile (1863): „... wir werden uns wechselseitig bessern, Du gibst mir die Schönheit, ich Dir die Wahrheit, Du mir das Hohe, ich das Tiefe, Du das Glück und ich die Strenge“ (Fränkel, lk. 57). Kuid Spitteleri, selle üksiku erakliku, oma tööd ülimalt siin ilmas pidava luuletaja mõju Widmannisse — tahe, sõpra viia kunsti ja elu kergvõttelt kõrgeile tõsidusile, — tema annus Widmannile on olnud igatahes suurem.

Aga tähelepanevad on olnud ka Widmanni omapärased vaimuomadused: sissetundlikkus teise hinge ja kadeduseta, kurbuseta alistuvus suuremale. Kõikidest varemini oli leidnud Widmann juba kuueteistkümne-aastases koolipoisis selle mittehariliku isendi, keda austatakse tänapäeval „Prometheus'e“ ja „Olympischer Frühling'i“ luuletajas. Aukartliku imestusega oli ta märganud pühalikku, nägelik-eks-

1) Vrd. Fränkel.

taatilist glooriat, milles oli liikunud Spitteleri kõike profaanset, madalat põlgav vaim ja puhas hing; oli kuulnud temas tulevase suurvaimu salapäraseid liigutusi ja alistunud tõrkumata temale kui suuremale ja üllamale. Ometi ei olnud sääraseks teguviisiks põhjust andnud mingid välised tunnismärgid. Siin on esinenud Widmanni omapärasemaid loomujooni, missugune on saanud ka buddhaelamuse põhjaks: väljavalitu loobub õndsusest teiste pärast, ta peab enese hülge-elust paremaks teiste lunastamist. Sellist elamust on Widmann mitmekordselt käsitelnud, „Buddhas“ on leidnud see aga oma täielisema avalduskuju.

Vanaduseline küpsemus, elu kogemine olid andnud Widmanni vaimuilma kujunemisele tõsisema, kaine, selguselise suuna. Iseloomu arenemisel oli esialgu ilmsiks tulnud see enesetunnetuse tarbes ja tahtes.

Widmannis, kes oli kõikunud otsegu tüürita, lõpmata lektüüride mõjul mitmeti äratatud, kes oli elule teatraalselt hoidnud vastu vahelduva maski, — temas oli tekkinud nüüd tarve sisemise selguse, kindluse, rahu ja kooskõla järele. Tema oli tulnud arusaamisele, et inimlik elu ei ole kaootiline segadus, vaid et ta on äratuntavate seadustega nagu suur looduski, et enesetunnetus viib nende tundmisele, tuues hinge rahu ja selguse. Widmannile, kes nooruse-meeleoludes hea ja halva vahel eelistuslikku vahe-tegu ei olnud tundnud, oli saanud nüüd eesmärgiks enese kõlbline headus ja üllus, enese karakteri kooskõlalikus ja täiuslikkus. Ja sinnajõudmise vahendina oli näinud talle vajaline olevat enesekriitika, mille aluseks oleks olnud avameelsus ning tõetahe. Avameelselt oli ta hüljanud oma poosi, avastanud ja arendanud oma tõelisi kalduvusi. Valjus enesekriitikas oli ta alla hinnanud oma isiku ja luule, kaotanud kuulsusiha. Tõde, erilisel tõemeelsus, oli saanud talle esimesiks tingimuseks, et kõlbliselt kasvada.

Widmanni enesetunnetamis-tee polnud askeetlik enesetaltsutamise-tee olnud. Vastupidi — ümbritseva elukeerise muljete ohter vastuvõtte oli olnud Widmannile otse tarbeks, vahendiks enese ülesehitamisel. Tema enesevalitsus oli olnud kaugel askeetlikust loobumusest. Juba murrangu esimesil päevil, mil noormehel enese vaoshoidmine hävitamise asemel oli küpsnud arusaamiseks, ei olnud mõistetud seda loobumusest. Elu eesmärk on elu ise — oli Widmann kirjutanud 1863. a. oma päevikusse. Elumuljete täiuselevivus, mitteloobumus, mitte elule allaheit, oli lõplikumalt aga selge olnud kahekümnekolme-aastasele: „Sich isolieren, alles Menschliche von sich abwehren und so dem

Geist allein dienen — das kann bald Einer; aber die wirkliche Kraft, der Genius freut sich alles dessen, was ihm unterkommt, — je mehr, desto besser — denn alles modell er nach seiner Weise und saugt dafür auch aus allem Nahrung“ (Widm. Sophie Brodbeck'ile 3. mail 1865. Biogr. I, lk. 238 j.). Romantilisest hāmarusest ārganud Widmanni enesetunnetuse üks teharu oli lõppenud tui-kavas elukeerises. Widmann oli leidnud koha ühiskonnas — mõjurikkas tänapäevses tegevuses, ka tänapäevses luules: „Nur wer dem so mächtig an die Pforten des Himmels pochenden Zeitgeiste Rechnung trägt, darf in unsern Tagen noch auf den Titel Dichter Anspruch nehmen . . . In diesem Sinne aber kann die Idee eines vereinigten Dichter- und Prophetentums, welche den alten Völkern vorschwebte, wieder Wahrheit werden“ (sealsamas).

Widmanni karakteri tõsinemisega ja täienemisega oli käinud kaasas ilmasuhteline süvenemine. Tõetahe ja tõelise elu rööm Widmanni sisemise selgumuse kaudu olid põhja pannud ta ilmavaatele, avaldanud ja arvustanud nooruse elamusi, arusaamisi. Religioosse sise-elu raamidesse olid mahtunud nood ilmasuhtelised põhitõed.

Widmanni nooruse usuelamus oli olnud tookordse šveitsi evangelistliku maakiriku usumeelsus. Lapse- ja koolipõlves oli arvustus kaugel olnud ta mõttealast, sellisena oli ta valinud oma õppimise eesmärgiks kirikuõpetajakutse. Esimene ülikooli-aasta Baaselis ei olnud toonud samuti tähelepandavamaid ilmavaatelisi muuteid. Widmann oli enesest veel kaugel olnud: luuletajana on ta olnud tarbe järgi kreeklane, hiinlane jne., on olnud enne kõike muu kui ise¹). Ta luules avaldunud saatuse trots, teatud ilmavaluline kalduvus on olnud rohkem jäljenduslik kui isikuline. 1862. a. kevadel (21. apr.) oli Widmann siirdunud Heidelberg'i. Seal on tulnud esimesil päevil tema üle otsegu mingi usuline valgustus, mingi panteistlik selgumus. Widmann on võtnud kokku oma tookordse panteistliku nägemuse ühes tookordses pihtimuses Spittelerile (1862. a. suviste-pühal). Kuigi selle kõik tõed pole jäänud püsima, näitab see Widmanni vaimupalet vahetumalt, kujukamalt, kui suudaks seda ükski kirjeldus. See on olnud mingi ürgeline, hingest voolav tunnistus:

... Ehe ich mein Glaubensbekenntnis beginne, bitte ich Dich, dasz Du es mit Aufmerksamkeit lesen wollest; denn es wird Dir mein ganzes Wesen erklärlich machen, und ich zweifle, dasz Du

1) Widm. Spittelerile 1862. Biogr. I, lk. 107.

ohne Kenntnis meiner Denkungsart über göttliche Dinge mich niemals richtig wirst beurteilen können. Lies mit Teilnahme, an jedem Wort hängt eine Träne, sei überzeugt, dasz Du in nachstehenden Sätzen keine einzige Phrase, keine sophistische Dialektik, sondern wirklich die Kerngedanken meines Ich finden wirst, und wenn ich dasselbe nur unvollkommen auszudrücken vermag, schreibe dies der Riesengröße des Stoffes zu, den ich auf wenigen Seiten abtun und daher zuweilen dunkel werden musz. In mir aber sind die Gedanken hell und leuchten so unumstößlich wahr wie die ewigen Sterne.

Zum ersten Male bringe ich sie zu Papier, zum ersten Male teile ich sie einer lebenden Seele mit, selbst meinen Eltern habe ich sie nicht anvertraut, denn sie müssten darüber trauern nach der Befangenheit ihrer Seelen in der Tradition. Schwer ist es, von den Überlieferungen, in welchen wir von Kindesbeinen an sind erzogen worden, sich loszumachen, schwer, alle die eingepflanzten Begriffe aus der Seele zu reiszen; ah! wenn Du Unkraut aus dem Garten entfernst, bleibt doch immer auch etwas von der guten Erde dran hängen. Das haben viele weise Männer gefühlt, und es sagt daher Jacob: „Ich bin mit dem Kopf ein Heide, mit dem Herzen ein Christ.“ Aber zu einem derartigen inneren Zerwürfnis von Kopf und Herz darf es der denkende Mensch nicht kommen lassen... Ich habe es getan, die liebsten Gedanken meiner Kindheit habe ich Preis gegeben, mir kömmt keine Weihnacht mehr, kein Ostertag, keine Himmelfahrt, kein Pfingsttag, und es ist am Pfingsttage, dasz ich Dir dies schreibe. Ich frage gar nicht mehr nach der Kirche, nach dem Christentum oder nach dem Historischen über seinen Stifter; wenn Jesus Christus, ein von der alles erfüllenden Liebe mehr als andere durchdrungener Mann, wirklich gelebt hat, und gestorben ist, um der Welt Sünde zu sühnen, so liebe ich ihn um seines schönen Wahnes willen, um seiner Opferfreudigkeit; ich liebe ihn mehr vielleicht als mancher, der ihn ausschliesslich für einen Gott hält. Wie musz er schön gewesen sein, er, der dies von wärmster Liebe schlagende Herz in der Brust und diesen unermeszlich groszen Gedanken im Geiste mit sich umhertrug! Ich wäre ihm zu Füßen gesunken, hätte ich zu seiner Zeit gelebt, ich hätte nach seiner Freundschaft wie Maria in Bethanien gedürstet und an seinem Kreuze meinem Leben ein Ende gemacht. Aber ich habe den Mut, jetzt die ganze Theologie gründlich zu verachten, ich habe den Mut, mich der Gefahr auszusetzen, zu irren, und darauf steht ewige Verdammnis nach den Artikeln des biblischen Strafcodex. „Irrt Euch nicht, denn der Herr lässt sich nicht spotten.“ Ha, ich müsste sprechen: „Umziehe Deinen Himmel mit Wolken, Zeus“ usw. — Aber ich irre mich nicht. Meine Überzeugung ist diese:

„Gott ist die alleserfüllende Seele der Welt; er ist die unsichtbare Natur, ihr Herz, diese ist der sichtbare Gott. Als unendliche Substanz wohnt er dem unendlichen All inne, sowohl den Sternen, als auch unserer Erde und darauf jedem Wesen, dem Stein, der Pflanze, dem Tier, dem Menschen und zwar je nach der Fassungsfähigkeit des Gefäßes mehr oder weniger vollkommen. Er pulsiert bis in die äussersten Spitzen der Körper als allgemeines Lebensprinzip. Du stellst Dir das am Besten vor, indem Du eine hohle Riesenkugel, etwa wie den Mond, Dir erfüllt denkst mit ei-

nem Äther, der in alle Teile der Kugel dringt und ihnen innewohnt, also auch allen den kleinen Erhöhungen auf der Kugel, den Steinen, Pflanzen usw., und der doch dabei mit dem Ganzen in innerlicher Verbindung bleibt. Oder denk an einen Baum, wo der Lebenssaft auf gleiche Weise in Wurzeln, Stamm, Blättern und Blüten wohnt, am schönsten in der Blüte, und eine solche Blüte d. h. ein Organismus, welcher am geeignetsten ist, die Gottheit recht vollkommen aufzunehmen, ist der Mensch. Aber er vergesse nicht, dasz, was ihn beseelt, im Tiere pulsiert und auch im Stein, in der Pflanze, ja, dasz es vielleicht in Wesen, dem menschlichen Geiste unbekannt und überlegen, noch weit mächtiger schlägt, dieses grosse eine Herz, welches Gott heiszt. Es beruht daher der Unterschied der Menschen bloz auf der Verschiedenheit ihres Auffassungsvermögens, auf der Verschiedenheit ihres „Vongotterfülltseins“. Nicht jede Blüte entwickelt sich gleich gut; am schlimmsten ist's, wenn sie sich gegenseitig den Weg versperren, das ist Krieg, Selbstmord der Gottheit im Nächsten.

Welche Liebe ergibt sich aus dem allen! Was ist die sogenannte christliche Liebe gegen diese Liebe, welche von keiner Sünde, sondern bloz von schwacher Fassungstähigkeit weisz und daher voll Nachsicht ist gegen den noch nicht so vollkommenen Bruder. Wie unendlich liebevoll sehe ich das Tier an, das nach Verwandlung ringende Wesen! Wie liege ich am Busen der Natur und höre das Herz der Gottheit unterm Boden klopfen und meins ihm antworten, das eigentlich kein anderes, sondern das gleiche Herz ist, der eine Gott des Alls. — Das ist keine Religion für Stolze, die herrschen wollen, sondern für die Göttlichen, welche das Höchste zu leisten im Stande sind, ihr Ich an das Grosse Ich des Alls der Gottheit hinzugeben. Davor erschrickt der noch schwache Geist, von falscher Eigenliebe befangen, dem das Bewusstsein seiner Individualität so lieb. Ach! Über den sich unentbehrlich und der Mittelpunkt der groszen Welt zu sein sich dünkenden Armen! Am Ende musz er das teure verzogene liebe Ich doch hergeben, tut er's doch jetzt schon zuweilen im Schlafe, wenn er nicht träumt. Oh! Wie bedauere ich die unbilligen Toren, welche meinen, sie, die doch nicht einmal im Stande sind eine frühere bewuzte Existenz nachzuweisen, dürften einer späteren bewuzten und ewigen sich getrösten! Ich weisz es, dasz, wenn ich als Teil der Gottheit meine dermalige Hülle verlassen musz, weil sie stirbt und ich nur im lebendigen Organismus wohnen kann, dasz ich mich dann wieder mit dem groszen Ätherflusz meiner Gesamtheit vereinigen und mich erfrischen werde, um ein neues vollkommeneres Organ zu beseelen. Allerdings musz ich aber meine Erinnerung hingeben. Aber das ist gewisz nur analog dem Gang der Natur, dem Lauf der Körperwelt. Der ganze menschliche Leib bestand ja aus nichts als aus dem Gesamtvorrat der Stoffwelt angehöriger Materien, er gibt sie wieder alle zurück und löst sich auf. In das Gras auf meinem Grab, in die Wurzeln der nächsten Bäume, in die Erdstoffe selbst geht mein verwesender Leib einst über. Was ist nun die Erinnerung? Du kannst Dich gewisz doch nur an Dinge oder Begebenheiten erinnern, die Dir auf irgend eine Weise übermacht worden sind. Es waren Sachen, die ursprünglich nicht zu Deinem Geist gehörten, sonst hättest Du sie als Kind schon gewuzt. Wie die Nahrung und wie

die Luft hast Du sie eingesogen, natürlich scheiden sie sich also, da Dein Geist als reines Element zum Urfluidum zurückkehrt, von ihm aus. Was Du nicht in die Welt gebracht hast, nimmst Du auch nicht mit Dir fort. Und Du hast nichts in die Welt gebracht, oder vielmehr in die Welt mitbekommen als den Dir innewohnenden Gottesteil, und dieser kehrt daher auch einzig zurück zu seinem groszen Ich, während die Erinnerungs- und Wissensschätze in den allgemeinen Born der Erkenntnis zurückfliessen, um von da wieder in andere Organismen einzuströmen. Vor jedem Grashalm, der still im Kreis der anderen wächst und blüht und stirbt, müsstest ich mich schämen, wollte ich eine Ausnahme verlangen für meine Individualität. Da prahlt mancher mit Tugenden, und die einzige kennt er nicht, das ist die gelassene Resignation, das bescheidene Hingeben des kleinen Ichs an mein groszes Stamm-Ich. So liebe ich Gott, voll von einem seligen Heimatsgefühl, in ihm mich zu versenken und in ihm aufzugehen. Die sogenannte christliche Liebe zu Gott, dieses Jagen, dieses gemeine Haschen nach der Seligkeit kenne ich nicht. Ich selbst bin Gott und versunken in ewig wechselnde Intuition meines Selbst unter tausend Metamorphosen.

Wie die Quelle zum Ozean, aus dem sie entstanden, eile ich in mich selbst zurück, da bin ich nicht mehr der so oder so geheizene Gottesteil, sondern da gibt es keine Namen mehr, das eben ist das Namenlose! Meine Glückseligkeit ist kein Lohn der Tugend, sondern die Tugend selbst.

Wieviel freundlicher und reiner gestaltet sich das ganze Leben von diesem Gesichtspunkt aus. Was die Gesetze der Kirche und des Staates zur Pflicht machen, tust Du nicht mehr als Untertan, sondern, wenn es gut ist, als bewusster Gott, nicht weil Du sollst, sondern weil Du willst. Denn Du bist's ja selbst, der alles ist, in Deinem groszen Ich bist Du vollkommen gut und suchst auch das kleine Gefäß zu veredeln.

Du liebst die Welt, denn sie ist ja von Dir beseelt. Du spiegelst nur Dein Ich in ihr, und sie ist gut, denn sie ist ja des einen guten Geistes voll, der Dich auch füllt. Verbannt sind Zelotismus und Askese, kein Priester darf mit neidischer Hand Dir die Tür zu den Freuden der Welt verschliessen.

Du liebst die Mitmenschen, die mehr sind als blosze Mitbrüder, in ihnen auch bist Du, sie sind in Dir. Was jetzt am groszen Rosenbaum noch ein Dorn ist, wird verdorren und in nächster Metamorphose als Zweig, in nächster als Blatt, in der folgenden als Kelchblatt und endlich als Blütenblatt erscheinen. Dies wissend, lebst Du selbst auch gut, denn kranke Blätter haben keine aufsteigende Entwicklung. Und wie muszt Du nun erst die Eltern, Geschwister, die Braut, den Freund lieben. Sie zeigen Dein Ich dir, jedes in verschiedener Gestalt — aber diese Gestalt ist vergänglich, ist Dir nur für dieses Leben gewährt. Es gibt kein bewusstes Wiedersehen. Drum erschöpfe hier die tiefsten Tiefen Deiner Liebe. Kein Wiedersehen gibt's — doch auch keine Trennung, Du bleibst ja ewig eins mit allem, was da ist, und in der neuen Gestalt sehnst Du Dich nicht nach denen, die in einer früheren Dich umschwebten, so wenig als der Schmetterling das Gewürm noch eines Blickes würdigt, mit dem er einst als Raupe

kroch vor seiner glänzenden Metamorphose. So hoffst Du also nichts Unerhörtes von der Zukunft, sicher aber fürchtest Du auch nichts von ihr. Es gibt keinen *Jupiter tonans*: Dir ist es gleich, an welchem Ende des Universums Du bist, denn überall bist Du Dir selbst gleich und schöpft aus Deinem Gottesbewusstsein ewige Ruhe. Weg mit dem törichten Wahne, einst zu finden, was jetzt zu sein Du nicht den Mut hast! Es gibt keine Zukunft, sondern nur eine ewige Gegenwart. Das All geht auch nicht unter, wie falsche Religionen lehren, denn worin könnte das All untergehen, da es ja alles, auch den Raum in sich faszt. Lüge ist daher die Vergänglichkeit! Weg mit den Lügen der Religionen; Schon dasz die Menschheit von Religionen weisz, zeigt, dasz diese verdorben sind; man fühlt die Augen nicht eher, als bis sie entzündet sind. Nur Unheil und Unfrieden haben die Religionen in die Welt gebracht, Krieg zwischen Völkern und einzelnen Menschen, Selbstmord der alles erfüllenden Gottheit. Die älteste Urkunde des Menschengeschlechts gesteht es selbst zu in der Geschichte von Kain, dasz der erste Altar die erste Mordstätte wurde. — Betrug ist die Lehre von der Erbsünde und alles, was an ihr klebt, ein nur einigermaßen gütiger Gott würde sie in eine Erbtugend verwandelt haben. — O! lasz mich aufhören, es wird mir, als ob ich weinen sollte über die arme irreführte Menschheit, welche so im Dunkeln tappt. Wenn sie wenigstens nur gut handelt, so ist noch nichts verloren. Darauf ruht alles, der ganze Fortschritt des Göttlichen. Ich bete jeden Abend, d. h. ich spreche jeden Abend zu mir selbst: „Handle edel, lebe weise und gut.“ —

Und das möchte ich der ganzen Welt zurufen und um so eher, als ja die meisten Religionen es auch empfehlen. Ethisch zu leben, unbekümmert, ob der Geist sich vielleicht irrt, wird das Sicherste sein. Darauf lege ich alles Gewicht. Seid edel, und die Erkenntnis wird gewisz kommen!

Wenn du, lieber Carl, nach diesen Geständnissen noch mein Freund sein kannst, so umarme ich Dich herzlich, Du teurer Mitgott...

(Biogr. I, lk. 107—113.)

Selles kirjäs on Widmann väljendanud kõik olulise sellest, mis oli sisustanud tema tookordse usuelamuse. Kuigi ta selle kõigile tōdedele pole truuks jäänud, siis on ometi see piirita armastusetundmus ikka ja alati temas muutumatult pūsinud. Aga sama tundmus oli saanud ligemaks pōhjuseks peatsetele uutele järjekindlustele.

Widmanni kaastundeline loomujoon oli olnud väga tundlik; tema silm oli olnud terav kõikjal kannatusi nāgema. Tutvus Schopenhaueriga oli seda süvendanud. Kōikjumaluselisel arusaamisel, kus kõik pidi üks olema, oli saanud kõige valu otse tema valuks, mille arstimiseks ta oli tundnud enese aga võimetu olevat. Siin oli tas laienenud vastuolu ilmaprintsiibiks armastust pidava panteistliku elamuse ja ennast hävitava, armastuse asemel hävitust näitava, võitlust olemise eest osutava loodusseaduselise elu põhi-

mõtte äratundmise vahel. Siin oli saanud lepitamatuks kõiksuse enesetaplikkuse tunnus, mida oli varemalt pehmendatult võetud. Widmann oli tundnud, et täielikku kõlblust siiski ei võidud panteismile põhjendada: kui jumal on kõik, siis ei peaks olema sugugi kurjust maailmas. Kui armastuslik elamus loomutarbena säiliski, pidi ta metafüüsiliselt vaatepõhjalt taganema, aset andes selle uusile põhjendusele, ja praktilisele alusele siirduma. Varemalt oli Widmann vaimustunud jumala iseene valitsemisest. Nüüd oli talle tekitanud aina tuska säherdune kujutus: iseenele haavu lööv jumal on ka iseene vang, ta ei või iseenesest välja saada, on täielikult passiivne. Eetiliste lahkkõlade ja jumala passiivsuse mõistmise kõrval panteismi täielik individuaalsuse eitus ei rahuldanud Widmanni lõplikult. Küll on jäänud sotsiaalne sarnasus ikka Widmanni arusaamiseks, kosmilisest ühtsusest aga, kus indiviidil mingit osa ega edasielu ei olnud, oli ta edasi jõudnud.

Nii võis Widmann, vaevalt 3 aastat pärast oma panteistliku usutunnistise kirjapanekut, kirikuõpetaja-eksami töös panteismi maha teha ja oma mõrsjale säärase teguviisi põhjusi selgitada (kiri Sophie Brodbeck'ile 31. jaan. 1865):
„...weil der Pantheismus die unpraktischste Religion ist, die sich denken lässt. Man ist gezwungen, einen Gott anzuerkennen und zu verehren, ohne doch, wenn man mit menschlicher Hilfe am Rande steht, von diesem Gott Hilfe verlangen oder bekommen zu können. Denn dieser Gott hat die Arme nicht frei, er ist Alles und kann sich daher im All nicht bewegen, drum nichts tun. Er ist die absolute Ruhe in sich selbst, zu etwas auszer ihm Seienden kann er sich nicht in Beziehung setzen; es gibt gar nichts auszer ihm. — Bedenklich sind ferner die sittlichen Konsequenzen des Pantheismus, indem er die Sünde folgerichtig nur als eine Krankheit ansehen kann, wobei er allerdings die Augen verschlieszen müsz gegen das radikal Böse, das in der Welt ist... Am schlechtesten aber kommt das Individuelle weg. Wofür doch ein selbständiges Wesen mit einzigartigem Gepräge geworden sein, wenn man schlieszlich wieder soll eingeschmolzen werden? — Der Pantheismus ist eine Religion der Resignation, und damit ein einziges unendliches Wesen in egoistischer Liebe glücklich und gewaltig lebe, müssen alle Individuen ihre Selbständigkeit drangeben und in ihm aufgehen... Ich wenigstens bedanke mich für ein solches Los und will lieber auch im Jenseits ein ringender, irrender,

strebender, aber selbständiger und selbstbewusster Geist sein, als eine ins grosze Rosenölfasz zerstampfte Rose . . .“ (Biogr. I, lk. 232 j.).

Widmann oli enese lahti öelnud panteismist. Ateisin oli tema jumalamõistmise järgnev formul. Uus periood tema usuvaate arengus oli alanud, jumalata ja sealpoolsu- seta, kuigi eelmisest tunnistisest on veel mingi surematuse- veene kõrgemas mõttes esile tunginud. Selles on arenenud ta ilmavaade kaines mõistlikkuses, omandades lõplikuma selguse, kindluse ja piirjooned. Ateistlik-revolutsiooniline „Buddha“ on esitanud põhjani selle tões, kujutanud ühtlasi ilmavaate kogu arengut.

Widmanni panteism oli olnud äralangus teleoloogilisest jumalamõistest ja igavesest elust. Seega oli sisemiselt ära langetud ka ristiusu tõdedest — jumalast, kirikust, ristiusu ajaloolisest põhjendusest. Ühes tolle ajajärgu kirjas (kiri emale 12. juul. 1862) on pahandanud Widmann selle üle, et teoloogid kõnelevad ebajärjekindlalt, väites, nagu usuksid nad mõistvat kõiges mõistlikus jumala nägematuid teid; ent seletades kõike seda, mis on kole, ebatäiuslik, mõist- matu, toetuvad nad jumala äraarvamata taatele ja kavatsu- sile. „Dergleichen Inkonsequenzen ärgern mich. Sie müssen Gott sogar selbst beleidigen, wenigstens wie ich mir dieses Wesen vorstelle, das ich unendlich liebe und achte, welches aber mit jenem Zerrbilde der jetzigen Theo- logie sehr wenig gemein hat“ (Biogr. I, lk. 123 j.). Sää- rane teoloogide targutus, peamiselt aga ristiusu-dogmade sallimatuse vaim oli lasknud Widmanni end opositsiooni seada ristiusuga. Rääkimata usutunnistise-dogmade põh- jendamatuses, oli Widmanni ärritanud see dogmaline sal- limatus, millelt ristiusk kõike alahindab. Widmann oli saa- nud aru, et mingis ühingus ei ole avaldunud säherdune lep- pimata sallimatus oma põhjendaja väljendisest arusaamisis, kui selles religioonis, mis jutlustab just lõpmata armastust, kuid kus tõepoolest uskumise algusega lakkab sallivus ja kus uhkuses tuntakse end kutsutud olevat ülevalt alla paganate peale vaatama. Selline kõrkus kirikus eneses osutub aga vääramata maksvusega dogmast kinnipidami- seks. Kiriku enese-eraldumust ja sisemist sundi ei suutnud Widmann onaks võtta.

Kõige selle tõttu oli muutunud Widmannile raskeks usu- teadust õppida. Juba 1862. a. oli ta avaldanud, et tal olevat pastoriks saamise lust minetunud (kiri Vögelin'ile 18. nov. 1862; Scheitlin, lk. 60), hiljemini, et ta olevat kirikuõpeta- jaks saamise mõtte hüljanud. Järgmisel aastal oli esitanud ta

isale manifesti „Was wir bringen“, filosoofilise programmi uuelt generatsioonilt, kes armu peale ei looda, kiriku dogmadest midagi ei taha teada ja kes põlgab ka Kristuse jumalist loomu. (Vrd. Fränkel, lk. 56.)

Ometi oli pidanud Widmann panteistina veel võimalikuks kompromissi saavutada oma mõtlemise ja nende õpetuste vahel, mille eest tal kui teoloogil oleks tulnud kosta. Panteistliku ilmavaate esimene järeldis praktilisusse suunduvale karakterile on kõigi inimeste sarnasus. Praktilise ristiusu juhtlause on ligimesearmastus. Kristliku õpetuse lahutamine dogmalisist sõltumusist, panteistliku ristiusu tunnistlemine ja kuulutatadatumine — seesugune võimalus oli olnud igatahes olemas, kirikuõpetajanagi enese ees mitte hoopis variserlik olla, kuigi Widmannile ka väike variserlikkus väga vastumeelt oli.

Sihuke usk oli lugu pidada lasknudki isa õrnast moraal-sest survest, oli lasknud loota abielu-seose kaudu loodava perekonna ülevalpidamis-hoole ärahoidmist: oli lasknudki jätkata õpingut ja see lõpetada — lasta ordineerida end kirikuõpetajaks (1865).¹⁾

Aastail pärast õpingu lõpetamist, mil Widmann oli organist ja lauluõpetaja Liestalis (1866—1867) ja Thurgau kantoni-abiõpetaja Frauenfeldis, ongi leidnud lõplikuma kuju Widmanni seisukoha-võte usuküsimusis, ta suhe ristiusuga. Ta siirdumine ateismi ja loobumine kirikuõpetaja-ametist ongi sündinud selles ajajärgus. Ja see ajajärk on ka „Buddha“ sünni-ajajärk. „Buddha“ valmides on valminud lõplikult autori need tõekspidamised, mis leidsid kuju „Buddhas“.

„Buddha“ valmimis-ajajärgus nõnda siis on olulisemad momendid olnud — esialgu Widmanni lepitust taotlevad reformteoloogilised püüded, kuid siis sisemisil põhjusil seljapööramine oma kutsele, seega ristiusule.

See oli aeg, mil reformteoloogia pead tõstis protestantlikus kirikus ja kõikjal pidi raskusiga oma olemasolu eest võitlema. Tema eesmärgiks oli usutõdesid filosoofiliselt põhjendada, filosoofiaga kooskõlastada; seda lootis ta saavutada jumalamõiste avardamise kaudu. Seesugusena oli ta loomulikult opositsioonis ning võitlusjalal alalhoidlikkusega; teiselt poolt suundus ta võitlusmeel pietismi vastu. Sveitsis olid varemalt seda teiste hulgas esindanud Biedermeier ja Heinrich Lang, kuid alles Usteri noore

1) Vrd. J. V. Widmann: Aus meiner theologischen Zeit. Biogr. II, lk. 353 j.

õpetaja Salomon Vögelin'iga (1837—1888) jõudis see võitlus oma haripunktile. Vögelin'i otsekohesed, julged jutlused (ilmusid koguna „Gott ist nicht ein Gott der Toten, sondern der Gott der Lebendigen“, 1864) äratasid kogu maal tähelepanu, pahameelt alalhoidlikkudes, juubeldust vabameelseis.

Widmann oli juba varakult reformteoloogide püüetega sümpatiseerinud, — juba oma julguse ning vähesusega olid need võitnud ta poolehoidu. Juba üliõpilasena oli ta sõlminud sõpruse Vögelin'iga, loonud temaga sõbraliku kirjavahetuse. Nüüd, mil vaevalt oli hädaoht möödas, ebatarga ülespidamisega enne eksami sooritust kirikupeade põlgust enese peale tõmmata, ei viivitanud ega kartnud ta enam, viia end avaliku opositsioonimeelsusega oma ametivendade silmis kahtlasse kuulsusse. Võitlusmeelselt andis ta kogu oma kirjandusliku teotsuse, ajakirjandusliku kui ka luuleloomiselise, kirikuküsimuste teenistusse. Lause näidendist „Arnold von Brescia“: „Der Mann ist glücklich, der in groszer Zeit als Freund und Kriegsgefährte dessen lebt, der solche Zeit zu lenken sich getraut“, näitab selgesti, missuguse kirega Widmann osa võttis Vögelin'i püüdeist ning tööst. „Auch trieb's mich oft an den Schreibtisch, wenn ich durch Zeitungen von Dir hörte und von dem elenden Theologengesindel, das Dich zwar verteidigte, aber wie miserabel, wie halb! Ich war auf dem Punkte, mich um Aufnahme ins Zürcher Ministerium zu bewerben, aber jene Spätjahrsynode verleidete es mir gründlich, und ich bin voll Grimm und Verachtung gegen diese Leute, die ‚Omeletten essen und doch die Eier nicht zerbrechen wollen‘... Möge dieses Jahr uns Glück, Unverzagtheit und siegreichen Kampf bringen“, kirjutab Widmann 1866. aasta alul (6. jaan.) Vögelin'ile (vt. Biogr. I, lk. 251). Sel ajal algaski Widmanni avalik ajakirjanduslik võitlustöö.

Kavatseti ja kirjutati väga mitmekesiseid poleemilisi artikleid kui ka teaduslikke eritisi (artikleid kristliku noormeeste-ühingu, kirikuvendade ja metodistide vastu; hädaristsete vastu; „Zur Aufklärung“; „Das Virtuositentum in der Musik und in der Religion“; „Die Chimäre vom freien Willen des Menschen, an die Person Christi gehalten“, j. t. Vrd. Biogr. I, lk. 251 j., 256). Kuigi osalt ainult kavatsetud, viimistlemata ja avaldamata, näitavad need kõik ometi Widmanni tookordset võitlusärrituslikkust, sisemist rahutust ja käärimist.

Sügavalt näitab aga Widmanni protestivaimu tema tookordne ilukirjanduslik looming. Pea erandita teevad kõik selle tooted tegemist kiriku- ja usuküsimustega.

Terve tsükkel kavatseti kirikuloolisi novelle; neist ilmus 17. sajandi Baaseli olusid kajastav „Irmenholzer“, mis esitab ristiusu sallimatust usuvalemeisse mahtumatu tõsise sise-mise religioossuse vastu. Widmanni antiklerikaalsus, otse revolutsioonäärlik, on aga selgemini ilmsiks tulnud kurb-mängus „Arnold von Brescia“. See tendentsluuletis, kuigi tas heliseb isiklikegi elamusnoote, on enne kõike revolutsio-nääri poleemika oma idee — vaimuvabaduse eest, on kallaletung suurimale pimedusekantsile — kirikule. Moto: Eine blutige Hand wider die Altäre Baals, Widmanni tööst huviga osavõtnud Spitteler'i soovitatud, osutab juba töö meelsust; seda on Widmann kinnitanud, olles tunnistanud hiljemini töö tendentslikkuse pärast küll esteetilise, mitte aga vähimagi moraalse tusa tundmist.

Kõik sellised antiklerikaalsed võitlusnähted sündisid reformi taotlusest. Widmanni lootis kompromissi leida omade tõdede ja reformeeritud kiriku tõdede vahel. Panteistlikult kõlastatud reformteoloogia ei olnud lõplikus vastakuses tema meelsusega. Ometi — kui Widmanni jumalatunnetus jõudis ateismini, kui tema vaatepõhi sisustus individuaalse usuelamusega, siis ei võinud ta enam ristiusuga ja kiri-kuga kaasa minna. Lõhe sai sillutamatuks tema ja ka reformteoloogia vahel, mille viimase eest senini andumu-sega oli võideldud.

Põhjused seesuguseks pettumuseks olid sisemised. Küll oli Widmann, olles Liestalis organist, kandideerides hulkadele kirikuõpetaja-kohtadele, ühtlasi pidanud silmas mitmeid tähelepandavaid kooliõpetaja-kohtigi. Nimetatud 1867. a. suvel Frauenfeld'isse kantoni-aseõpetajaks, s. o. kogu kantoni juhuliselt takistatud kirikuõpetajate asetäit-jaks, tundis Widmann väliselt oma ametist aga küllaldaselt mõnu. Hiljemini on ta rõõmuga mälestanud mõnd ilusat momenti sest ajast. 1) Kuid seda raskem oli tal ikkagi sisemiselt enesega valmis saada.

Avameelsete reformõpetajate, peamiselt oma sõbra Vögelin'i, tegevuse tähelepanek äratas Widmannis esimese kahtluse. Ta nägi seda tühjust, mis nende just need ausad ja tõetahtlikud jutlused jätsid laiema hulga hingesse, kes kirikusse läks jumalat paluma, hingetroosti saama, Kõigevägevamalt taevaõnnistust otsima, ja kes otsitud ometi ei saanud. Sarnane olla — Widmann ei suutnud.

Otse vastumeelsuse tekitas Widmannis aga nende

1) Vrd. J. V. Widmann: Aus meiner theologischen Zeit. Biogr. II, lk. 357 j.

kirikuõpetajate teguviis, kes ei talitanud eelmiste kombel otsekoheselt ja ausalt, kes ei avaldanud oma paremat äratundmist, vaid teesklesid, tekste olupoliitiliselt nii käänates, kuis see oli kunagi kohane. Seesuguste tähelepanemine täitis ta murega, kuidas fraasidest jääda vabaks ja kuulajaile anda ometi otsitut.

Widmann on vanas eas kirjeldanud oma teoloogilist ajajärku.¹⁾ Selles kirjeldises on ta muu seas näidanud, mäherdust raskust talle ta ülesanne oli sünnitanud: enese ees punastamata, pühitsetud kohas lihtsaid kuulajaid kinnitada ja ometi mitte välja paista lasta, et jutlustajale enesele olid isikuline jumal ja teised dogmad vähimalt väga kahtlased asjad. Et teha ei mingeid järeleandmisi ega kokkuleppeid, oli ta enesele välja töötanud kogukese jutlusi, mis olid katsunud kõigest kiriklikust kõrvale hoiduda ja olid põhjenenud ainult Kristuse puht-eetilisel sõnal. Neid oli korranud ta siis mitmeil kohtadel; kuid varssi ei rahuldanud nendegi sisu teda enam. Ta oli kärpinud neidki, kärpinud — kuni nende tagavara oli lõppeks kokku kuivanud kolmele jutlusekesele; oli kärpinud neidki, kuni oli osutunud läielik pankrott.

Veel halvem kui jutlustega, kus oli ikka mingi vabadus, vähemalt aine käsitus, oli lugu olnud liturgiliste vormide ja palvetega. Apostliku usutunnistise esitamine oli tekitanud talle ikka teatavat südamepiina, sest et dogmasid — Kristuse sünnipära, Maria neitsilikkus, Kristuse põrgusse-minek, ülestõus ihulisest surmast, taevaminek, oodatav tagasitulek viimsel päeval jne. — ei saadud ka sümboolselt võtta, sest sümboolsus oleks nii kauge olnud, et mitmekordselt ristakad asjad üksteist oleksid pidanud sümboliseerima, missugune asjaolu hullem oleks olnud jesuiitide moraalist — mõttepeetusest (*reservatio mentalis*).

Samuti olid näinud talle mõttetud olevat kirikupalved, milles jumala poole pöördutakse, kuna ometi viimase mõiste ka piiratuima reformõpetaja mõttekujutluses ei võinud olla niivõrt kitsas, et uskuda — jumal muudaks midagi ilma-sünnis selle või teise koguduse õpetaja eestpalve pärast.

Säärased südamehääle-konfliktid, aga ka reformõpetajate eneste pikkamisi arenenud sallimatus nende vabamõtteliste vastu, kes tahtsid kirikust olla sõltumatud, tegid Widmannile kirikuõpetaja-ameti raskeks.

---

1) Aus meiner theologischen Zeit, „Bund“ 1891, nr. 319—321. Biogr. II, Anhang.

Sünteesi taotleva luuletajana ning elutahtliku ilutsejana, kes tundis lõbu kõigest küpsest, tervikulisest, põlates ebarhmoonilist, vasturääkivat, virilat, oli tema vastuolus ristiusu vastupidisusiga. Tema kui spontaanne, leidlik avarhing, kes organistina jumalateenistuse-mängus pühade viiside sekka ooperilaulu motiive võis põimida; kes loomarmastajana üllalt võis jõuluhommikul külmetavaile vareseilegi püha õhtusööma-aja leiba jagada, ei võinud rahu leida usu kitsusis. Ja tõetahtelisena ei võinud ta end variseri ossa seada.

Pidi järgnema lõplik kirikust äralangus, ja see sündiski, kuigi Widmann, perekonna-murede sunnil, nõutava kollookviumigi oli sooritanud Thurgau vaimulikuks saamiseks (1868. a. märtsis); elutahteline pöördus ellu — võttes vastu koolidirektori koha Berni tütarlastekoolis (1868. a. sügisel).

Seega oli Widmanni ilmasuhteline arengutee läbi mitmesuguste keerdkäikude jõudnud lagedale, kindlale sirgjoonusele. Naiivsest lapseusust tulnud, panteistliku kõiksusega kokkukuuluvusena siis kaju võtnud, oli ta jõudnud ateismini, loobumuseni igast spekulatsioonist ilma alguse, valitsuse, oleva surelikkuse kohta. Widmann oli kaotanud silmist jumala, kelle sees kurat tegi õdnistustööd, oli jätnud maha edasielamise lootused, sest et sellist oletust ei kinnitanud mingid tunnismärgid. Ta oli jõudnud kõrgemale religioositeedile, olgugi et see oli jumalata. Ideaal, mis südame sügavaima austuse väärt, mis ei asunud mitte taevas, vaid mis oli tuntav, paisus ta rinnas ja nõudis tõekstegemist. See oli humaansusetunne tas eneses, mille kaudu ta maailma puudusist kõrgemale püüdis ja kõrgemale kõlblusele end taotles viia. Kuid ühtlasi oli see intuiitiivne sõltumuse tunne mingist suurest, kes on tunnetamatu ja läbitungitamatu, kellelt ta aga mingil moel, nagu Kristus, isiklikku kaitset ei oodanud ega arvanud tema eesmäärke ning sihte tunda.

Widmannile oli religioon isiklik elamus, olenemata kõigest teaduse edasisammuvaist võitudest; oli jumaluseta müstika, mis mahutas eneses luuletaja mõttekujud ja tundevarinad. Seesugusena oli see leppimatu iga usuvormiga, ka ristiusuga.

Tol ajal oli jõudnud Widmanni isedusegi areng suuremale küpsusele.

Optimistlik, ilutsev tundepõhi oli olnud juba pärilikult Widmannile omane, seda ei olnud hävitanud elu varjuküljed ja kainenemus. Iluline, naudinguline, elutahteline loomu-

suund, teatav epikuurlikkus, nagu Widmanni tundjad seda on nimetanud, ¹⁾ oli Widmanni karakteri üheks põhijooneks.

See optimistlik karakteri suund esines kui hävimatu elurõõm, kui ilmalõbuline selgus, mis peletas olemise varjukujusid. See esines Widmanni imeväärses annis, kõikjal ilu leida ja vastu võtta: perekonnaelust, laste-, nooruse-, sõprade-ringist; jalutuskäigest, matkamisist, reisidest; teatrist, kontserdest, muuseumidest, lõpmata lektüüridest. See päikeseline ilunaudingu tung tuli ilmsiks joobumises elu kirjuvärvilisusest, vaimustumises looduse kaunidusest. See avaldus luuletaja väsimatus kosutumises vana kui ka uue kunsti allikail, joomises kirglik-andunult ja tundlikult, siiski liblikana kuskil pikemalt peatumata, põhjani tungimata. See ilmestus kunsti kergvõttes, raskusevaimu põlgamises. See esines ka tema ande mitmekülgsuses, mis laenatud ja algupäraste motiivide käsitlusel end luulekunsti kõigil aladel kodu tundis olevat.

Sellele ilulisele vaimupalgele seisis vastu aga eetiline — tõsine, üllas, suursugune, — apostlik, nagu Spitteler ongi Widmanni apostel-loomuseks nimetanud. ²⁾

See väljendus hinge võltsimatus suuruses: tõe eest väljas olemises; kaasatundmises kogu südame armastava, anduva soojusega kannatajale, olgu inimesele, olgu loomale; osavõtlikkuses teiste rõõmudest ja muredest, enesalgamiseks tõusva loobumuseni, andmises teiste toimingule suurema tähtsuse omadest, abivalmis olles, oma kannatuste kaebuseta, igal pool, kus abi tarvis — eriliselt kõige tähtsa tunnustusele pääsul. See väljendus inimessõbralikkusena, suuremeelsusena, heasüdamlikkusena, õigluse ja rahu tahtlusena.

Ja see avaldus ka selle pessimismina, kus kesk ilujoomaaega loorus nautija pilk tumedaga — maailma kannatuste pärast; kus mürgistus niipea kõik ilma ilu ja hiilgus, kui hinge löikas selle kannatus; pessimismis, mis kõige elurõõmu kõrval alatasa helises Widmannis.

Widmanni kainenemine, suhtevõtte ilmaga oli sündinud peamiselt mõistuse tähe all. Kuid see polnud külm, ainuvalitseja aru olnud, vaid oli toimunud ligimas kooskõlas tundmusehäälega. Widmanni intellektuaalses vaimupalges andis tooni mingi eriline vaimukus, läbitundlik ja spontaanne.

1) Fränkel, lk. 11 j.

2) Neue Zürcher Zeitung 1911, nr. 317 j. Vt. Scheitlin, lk. 28.

Ilutseja, inimesõber, kaas- ja kurvatundeline, unistaja ning mõtleja, romantik ja olevikuinimene andsid sisu Widmanni olemusele. —

Säärasena seisis Widmann oma küpsema ea lävel, ajal, mil sündisid ilma „Buddha“ värsid. Selline olemussisu ja selle minevikulugu ongi antud meile „Buddhana“. Nende tundmine hõlbustab nüüd vastata ka küsimusi nende põhjuste kohta, mis viisid kirjaniku ilmavaatelse teose loomisele ja mis lasksid buddha-aine saada tolle elamuse kandjaks.

*

Widmanni iseduse ja ilmavaate kujunemine oli ligimas kooskõlas olnud tema loominguga. Sisemise arengu iga tuntavam tähis oli leidnud vastava kunstilise kuju.

Oma nooruse, kogu selle romantika — meeolud, lootused ja igatsused oli Widmann sisestanud dramatiseeritud muinasjutu „Der geraubte Schleier“, mis oli valminud esimesel Heidelbergi aastal ja ilmunud 1863. Kainemistee, ühtlasi ka jätkuvate võitluste kajastiseks oli saanud karmilt stiliseeritud klassitsistlik draama „Iphigenie in Delphi“, mis oli loodud viimaseil Heidelbergi aastail ja ilmunud 1865. Widmanni kirikuvastaste võitluste tähtsaimaks vastukõlaks oli saanud kurbmäng „Arnold von Brescia“, sündinud ülikooli-õpingute lõpetamise päevil (1864—1867) ja ilmunud 1867. Selles oli avaldust leidnud ka autori isikulise elamuse, võrsuva ateismi noot.

Kui Widmanni ilmavaade jõudis küpsemale kindlusele, kui ta siseveended kooskõlastusid ja andsid suuna väliselegi elukäigule, siis oli ta saanud nõnda ka uut loomismaterjali. Ateistlik, revolutsioonlik, uut armuevangeeliumi kuulutatav teos oleks olnud selle ajajärgu vili. Kuid just see asjaolu, et kirjaniku siseilm oli võtnud lõplikuma kuju, et ta oli leidnud harmoonilise rahu ja võis vaadata tagasi oma minevikule, — see asjaolu oli põhjuseks, et teos pidi tühjendama oma looja sügavamaid salvi ja näitama tema minevikku. Pidi sündima ilmavaateline luuletöö.

Widmann oli juba varemalt tarvet tundnud mingi füsilisema töö loomiseks.

Juba 1864. a. paigu oli ta andumusega otsinud niisugust luuleainet, mis oleks rahuldanud teda sisemiselt ja mis oleks töötanud ka välist menu. Otse haiglase ekstaatilisusega oli ta vaim puhkamata pürginud luulemotiivide vallas, avastanud aineid ja hoolikalt kaalunud mitmesuguseid projekte. Tagajärjetuse ägedas hingepiinas oli ta

jäänud peatuma otse mingi ekstaatilise nägemuse kaudu parzivali-motiivile:

„Ich wand mich zitternd, als sollte ich sterben. Ich rang die Hände, der Angstschweisz stand mir auf der Stirn. Ich verzweifelte, lachte, weinte, schrie. — Ein Schwert ging mir durchs Herz. Endlich am Morgen um drei Uhr kam's über mich wie herrliche Gottesruh, wie sanftes Selbstge-nügen der im All sich spiegelnden Weltseele. Ich meinte, das sei der Tod, als ich so still und müde zurücksank. Da sah ich gerade über meinen Augen einen hellen, goldenen Stern, der zwang mich, dasz ich auf ihn hinstarrte, wie ein Somnambüle auf die Metallplatte. Und da wurde er immer gröszer und gröszer, und wie er zunahm an Raum, so verlor er an Licht, das Licht ging in Farben über; der Stern ader wurde ein groszes kreisförmiges Bild, wie jene Rundgemälde an der Decke katholischer Kirchen. Da sah ich zwei wunderbare Gruppen und zwischen beiden eine herrliche, kühne Jünglingsgestalt. Die eine Gruppe waren wilde, dämonische Gestalten, und sie standen um einen Altar, und auf dem Altar brannte ein Feuer, aber das Feuer waren goldene Flocken, und ich sagte: „Das goldene Vliesz“. — Auf der andern Seite stand die zweite Gruppe: da war auch ein Altar und darauf glühte ein Feuer, und die Gestalten ringsum waren sanfter als die der andern Gruppe, aber auch geisterhaft. Das Feuer aber, als ich schärfer hinsah, war eine Schale mit dunkelm, quirlendem Blut oder Wein gefüllt und ich murmelte: „Der heilige Gral“. Der aber in der Mitte stand, hatte von Deinen Zügen an sich. Ich nannte ihn jedoch Jason und — Parcival.“

Hommikul oli ta teadnud, et tema uus draama pidi kandma pealkirja „Parzival“, et selles pidi konflikt väljenduse leidma „vaimu ja südame, usu ja armastuse“ vahel, et see pidi omapärane saama, sest ei olnud loetud ega tahetudki enne töö lõpetamist lugeda Wolframi „Parcivali“. ¹⁾

Sest ajast peale oli Widmann meeles kandnud Parzivali kuju. Järgmisel kevadel oli ta oma eksamitöö valmistamise ajaks saatnud armastatule „Parzivali“ sisuskitsi. Ühtlasi oli ta iseloomustanud kavandit: „Der Parzival musz eine Art Faust werden und die heiligsten Interessen der Menschheit müssen darin zu ihrem Recht, das Unerklärliche zu seiner Lösung kommen“ (Widmann Sophie Brodbeck'ile 3. mail 1865. Biogr. I, lk. 237 jj.). Hiljemini asutigi tõsisel

1) Widmann Spittelerile 18. jaan. 1864. Biogr. I, lk. 191—196.

loomistööle. Sümboolne, religioosse sisuga Parzivali luuletis pidigi saama sisemiselt selgunud luuletaja olemussisu kunstiliseks kujuks.

Ometi läks see teisiti.

Nagu Widmannile alatas uued luuleained inspireerusid, nii kuhjus kokku neid „Parzivaligi“ valmimisel terve hulk. „Siebenmeilenstiefel“ laskis tal ikka Issanda viinamäelt Parnassile tõusta, nagu ta ise on naljatanud; ¹⁾ Frauenfeldi ajas vilksatasid tema silmade eest mööda otsegu kaleidoskoobis väga mitmelaadilised luuleained, kavandeina pandud kirja märkmikku (1867). Kavatseti romaan „Der gottselige Atheist“, mille pealkiri juba pidi olema sisu tunnistuseks. Mõeldi kirjutada draama „Fra Ochino“ *à la Tasso*. Spartakus, Satan, Judas Ischariot, Perikles, Önone, Pietro Arentino ja hulk teisi leidsid kaalumist kui head luulemotiivid ²⁾.

Teiste hulgas mõlkus tol ajal ka India usupõhjendaja Buddha kuju Widmanni mõttekujutluses. Aja kestes hakkas see ikka rohkem esikohale tungima. „Parzivali“ lõpetamise päevil (1867) oli see saanud tooniandjaks, paelus vägevasti kogu luuletajameelt. Ja see sai üheks põhjuseks, et Widmann oma viimisteldud tertsiinluuletisest „Parzivalist“ enam ei rahuldunud.

„Buddha“ kaudu avanes Widmannile võimalus väljendada seda täielikumalt, mis ta oli öelnud ning öelda tahtnud „Parzivalis“ ja mis tal oli veel öelda.

Kavandi järgi pöördus Parzival taeva ukselt tagasi, loobus õndsusest inimese pärast, kellele lukustatuks jäi püha graal: Oh, Gott, so komm, des Menschen Herz ist auch ein heil'ger Gral; ³⁾ „Parzivali“ ideesse — tõelisse inimesarmastusse on suletud ka taevas — mahtus see polaarsus vaimu ja südame, usu ja armastuse vahel, mille kirjanik ise oli läbi võidelnud viljatus vaevlemisis — saada vastus südamele, kus seda ei lubanud mõistus. Buddha elusaatus oli sama, mis Parzivaligi põhi-idee: väljavalitu loobub õndsusest, sest ta ei taha oma vendade keskel olla parem kui mõni vaeseim ja patuseim; ta põlgab maist hiilgust ja ka taevast vennasüdame pühalikkusest vähemaks. Ent Buddha isikus leidis otsema vastukõla see täielik selgumus, veendumus inimliku armastuse jumalikkuses, tema ülekäivuses mõistusest ja usust. Sellest rohkein

1) Widmann Friedrich Hegarile 27. 7. 67. Vrd. Biogr. I, lk. 291.

2) Biogr. I, lk. 291 jj.

3) Vrd. Biogr. I, lk. 295.

veel vastas Buddha tunnetuseline passiivsus ja sealpoolse eitus luuletaja tõeveendeile.

Buddha-aine suursugusus „Parzivali“ käsikirja laituse kõrval Heinriette Feuerbach'ilt, Jak. Burchardt'ilt ja C. Spitteler'ilt oli suurimaks põhjuseks, mis Widmanni laskis mõelda „Parzivali“ kuidagi ühendada kavatsetava Buddha-luuletisega, „Buddha“ kasvades tema hoopis kõrvale panna ja hiljemini hävitada (1872), milline saatus sai osaks ka „Parzivaliga“ ühel ajal valminud satiirilisele komöödiale „Maulwürfe“¹⁾. „Buddha“ pälvis „Parzivali“ koha. Temast pidi kasvama see ilmavaate-eepos, mis oma looja vaimupalet pidi peegeldama.

Buddha sisemine kokkukuuluvus Widmanniga oli põhjustanud nõnda siis „Parzivali“ hülgamise ja tema ilma-vaatelise töö elamuseks saamise. Pühaks saanud, mitte pühaks sündinud inimene, võis Widmanni ideesid teenida, nagu tema oma eksamitöös ka Kristust oli kujutanud mitte kui inimeseks saanud jumalat, vaid kui jumalaks saanud inimest. India usumehe elus — tema vägevas, ekstaatiliselt tahtes: jätta omaksed, jätta maailm ja rännata üksindusse, et pühenduda jumalusele, kes elab temas eneses; tema pühas töes kannatusest ja ta püüdes maailm päästa inimesena, mitte jumalana, — esines Widmannile täiuslikum näide sarnasest inimesest. Buddha loobumine ülemeelise tunnetamisest ja tulevikuelu lootmisest; peale selle india looduse ja looma kõikarmastuslik panteism, bramiinide atmanikujutus — *tat vām asi: mina olen sina*, võis Widmannis küll vastukõla leida. Säärane sümpaatiat, India ligidaletoomine abikaasalt, Buddha-jutustise töötus ajavaimusse mõjuda ja menukas olla, kuna pind ühe Buddha jaoks Schopenhaueri läbi oli sondeeritud, — võis põhjust anda Buddha saamisele Widmanni vaadete kandjaks ja ta elamuse tõlgendajaks.

*

Kuidas Widmann buddha-motiivile ürgselt sattus, selle kohta ei ole andmeid. 1866. a. sügisel oli tal olnud Spitteleriga tõsine jutuajamine Buddha üle. Säärased mõttevahetused kahe andeka inimese vahel kandsid ikka sügavate pihtimuste, ekstaaside, uute ideede otsimiste ja inspireerumiste ilmet. Spitteleri ja Widmanni vahel, keda mõlemad tookord väga paelus ilmalunastuse mõte, võis küll idamaine lunastaja kõne alla tulla ja tähelepanu leida,

1) Vrd. Biogr. I, lk. 297.

tähelepanu juba eitatavale jumal-inimesele Kristusele vastukaalu pärast. Kummale sõbrust ürgsemalt Buddha kui lunastaja ja kui luuleaine oli inspireerunud, ei ole teada.¹⁾ Igatahes sest ajast peale eksisteerus Buddha Widmanni kavatsetavate poeetiliste tööde ainete hulgas.

1867. aasta lõpus oli saanud see aine Widmannile õige ligidaseks, pidi ta ühendatama „Parzivaliga“: „... ich habe eine grosze Umarbeitung dieses Stoffes²⁾ im Sinn (wie mir Burckhardt geraten hat, eine Verkettung mit Buddha! Das klingt närrisch, macht sich aber sehr gut) ...“ (Widm. S. Vögelinile 3. dets. 1867. Biogr. I, lk. 276 j.). Ometi nähti varssi buddha-aine suursugusust, mis nõudis täielikku iseseisvust. Järgmise aasta alul pidaski Widmann juba kindlalt silmas Buddha kui iseseisva eepose ainet, mis pidi kujundatama stantsidesse, Wackernagelilt ja Burckhardt'ilt soovitatud vormi: „Mehr und mehr gewinne ich die Burckhardtsche Zumutung jener episch-elegisch-didaktischen Form, worin alles am Ende sich sagen lässt, lieb und besinne mich, wie und wann angreifen“ (Biogr. I, lk. 297).

Mingi põhjalikuma allikateuurimisega end ei vaevatud, nagu see oli sündinud „Arnold von Brescia“ kirjutamise eel. 20. jaan. 1868 kirjutatigi märkmikku: Plan zum indogermanischen Gedicht Buddha. Ja järgmise kuu lõpul tegeldi juba värsijutustise sissejuhatusesega; pühendusega — Widmung an meine Frau, die mir Indien zur zweiten Heimat machte; „sissemineku“ mõtete mõlgutusega Kristusest ja Buddhast, india ja saksa vaimu ühtivusest.³⁾ Ühtlasi skitseeriti esimeste laulude sisu.

2. märtsil 1862 oli Widmannil õiendada kollookvium Thurgau vaimulikuks saamiseks. Valmistamine sellele ja puhkamine selle soorituse järgi ei lasknud Widmannil tõsisemalt loomistööle asuda. Märgiti mõtteid ja joonistati üksikuid stseene. Alles märtsi keskel (19.) võis ta tõsiselt alata oma eepost, mille vormi varemalt oli kaheldud draamaga vahetada.⁴⁾

Aprillikuu teisel päeval võis Widmann esimese laulu lõpetatuna kõrvale panna ja selle pea Spittelerile läkitada, kes varemalt oli Widmannile kirjateel saatnud Holtzmann'i

1) Vrd. eespool, lk. 593.

2) „Parzival“.

3) Vt. eespool, lk. 593.

4) „Buddha“ sünni kohta on andnud Ferd. Vetter „Buddha“ teise trüki eessõnaria võrdlemisi põhjaliku ülevaate, mille andmeid siin on kasutatud.

tölkekogust „Indische Sagen“ Rishyaçringa-luuletise. Spitteléri kiitev otsus — es ist das Beste, was Du bis jetzt gemacht —, kuid ka mõningad nõuanded lasksid usinasti asuda laulu ümbertöötamisele, mis lõppes uuesti maikuu 19. päeval.

Esimeste laulude valmides olid Widmannil juba inspireerunud need õnnetusejuhtumid, mis töö kangelasele Siddhartale pidid ilmutama jumalast maha jäetuse: linna põlemine öösi, kus templid ja jumalakujud hukuvad, — Langdorf-Frauenfeldis juhtunud suur tulikahju oli Widmannile tulnud otsegu parajal ajal; unenägu, mis Siddhartale teda ennast kui kättetasujat ja linna uuestiehitajat pidi näitama.

Kutselised kohustused, majanduslikud ja isiklikud toimetused kevadsuvel hoidsid Widmanni küll luuletööst eemale, siiski, kuu aja pärast peale esimese laulu sünni, lõpetati teine ja varssi kolmas. Töö kasvamisega kasvas ka töölohu ja usk enesesse. Septembri lõpus võis Widmann kuuenda laulu lõpetatuna kõrvale panna, varemini veel Wackernagel'ile „Buddha“ valmimisest kõnelda (kiri Wackernagelile 11. sept. 1868; vt. eespool, lk. 594) ja Vögelinile tõendada „Buddha“ revolutsioonivaimu: „... Mit Deiner Bemerkung, ‚dem Publikum seine Götzen zertrümmern‘, hast Du recht. Im „Buddha“ oder wie der Titel eigentlich lauten wird „Geschichte eines Heilandes“, geschieht diese Zertrümmerung übrigens noch viel gründlicher als im „Parzival“ (kiri Vögelinile 29. aug. Biogr. I, lk. 279).

Septembri lõpus aset leidnud suurte elumuutuste tülin (Widmann valiti Berni tütarlastekooli teiseks direktoriks, ühtlasi kirjanduse-, laulu- ja usuõpetajaks); töötuhin uues kutses — direktorikohustused, 27 nädalatundi, lauluharjutused, dramaatilised lavastused, sageli lavastaja tekstiga, kasvatusteaduslikud ja kirjanduslikud ettekanded ning kirjutised; ajakirjanduslik tegevus — kõik nõudis võrratult aega ja energiat. Ometi võidi seda „Buddhalegi“ lubada.

Esimese vaevarikka koolinädala järgi tööle asunud, lõpetas Widmann kuu viimasel päeval kaheksanda laulu.

Aasta lõpus oli ta märkinud paberile Buddha unenäo mõtted (18. laul, lk. 145₅—146₁): Am besten, die Menschheit endigte sich selbst (wie Herakles). In Liebe gemeinsamer Tod. Ob dann wohl der Herrgott neue Menschen macht?“ ja mõtteriisme Buddha jutlusest (19. laul, lk. 155₂ — lõpp) sealpoolse petteusu ja maapealse tasu kohta.

Uuel aastal töötas Widmann kolossaalselt „Buddha“ kallal. Märtsis 1869 kurtis ta Vögelinile töörohkest: „Von jetzt bis Anfang April haben Examina in vierzehn Klassen, grosze Gesangsaufführung usw., die ich alle leiten musz. Zugleich hat der Druck des „Buddha“ begonnen¹⁾ und noch sind die letzten Gesänge nicht niedergeschrieben, obschon im Kopf fertig“ (Biogr. I, lk. 301). Pingutuslik töö ja armastuslik kodumiljöö aga lasksid luuletist edeneda. 1. mail võiski Widmann vastlõpetatud „Buddha“ pärast õnnelik olla.

Buddha ilmus juulis 1869. Widmanni ligemaist sõbrust hindas teda eriliselt Salomon Vögelin, kes avaldas Winterthuri lehes „Landbote“ sõbraliku retsensiooni. Vögelin andis „Buddhale“ iseäranis filosoofilise ning kasvatusliku tähtsuse. Luuletise põhi-ideena märkis ta: „...die Verbrüderung aller Menschen mit Aufhebung der Standes- und Völkerschranken und ihre Vereinigung zu gemeinsamen Werken der Liebe, durch die die feindlichen Naturgewalten bezwungen werden sollen.“ Oma jumalatusetõttu pidi see aga maksvast ristiust erinema. Enne kõike rõhutas Vögelin aga luuletist kui aja vaimu kajastist, mibuke olevikuga kokkukuuluvus kui ka esitatud ideede kõlapõhi mitte tendentsiliselt väljendatud, nagu „Arnold von Brescias“, vaid kauges ajaloolises nähtes loomulikult leitud ja tõetriult käsitletud pidi olema.

Ka Jakob Burckhardt, kes varemalt väga „Buddha“ stantside poolt oli rääkinud, rahuldus „Buddhast“. „Buddha“ järjekindlast ideoloogia läbiviimisest tõusnud tendentsluuletise õigustuslikkuse mõtte kohta kirjutab ta Widmannile: „Es ist gar keine Schande, Tendenzgedichte zu dichten; wer eine Tendenz zu vertreten hat und dabei zufällig mit groszer dichterischer Kraft ausgerüstet ist wie Sie, der wird ganz ungezwungen darauf kommen, beides zu verbinden.“ Burckhardt oli tundnud „Buddha“ suursugusust ja andis nõu ta uuesti ümber töötada: „Und nun resignieren Sie sich darein, dasz man im Leben nur Ein solches groszes allegorisches Poem dichtet, und fangen Sie bald an, für eine Umarbeitung des Buddha, ja für dessen höchstmögliche Vervollkommnung in einer späteren Auflage Sorge zu tragen. Es fehlt hie und da an der nötigen Leiblichkeit, am gehörigen Reichtum der Einzelfiguren. Das süperbe Thema, wo die Poesie in Person

1) „Buddha“ kirjastas I. I. Dalp'i asutatud raamatuäri omanik K. Schmid.

bei Siddharta unter seinem Riesenbaum Quartier bezieht, in Gestalt jener Fürstin und des Sängers — müszte noch viel plastisch wonniger und reicher bis ins einzelne ausgebildet werden, und doch so, dasz die Allegorie für den Sinnenden ganz klar bliebe.“

Üksi Spittelerile ei olnud luuletis meeldinud: tema valjule tõsidusele oli tundunud tõsise aine kujutis otse häbematu.

Arvustus ei jaganud „Buddha’le“ erilisel suurt tähelepanu. Luuletist hinnati peaaesjalikult eetilisel.

„Züricherische Freitagszeitung“, esimesi uue töö mainijaist, nimetas teda tõsiseks jaaniõnnistiseks, haaravaks inimesoo evangeeliumiks. „Sonntagspost’is“ tervitas Ludvig Tobler teda kui usuliste ajaküsimate lahendist. „Handelskurier“ toonitas luuletaja teeneid — ajajärgus peituvate ideede väljendamist ja mõju olevikku. Kirikulised ajakirjad polemiseerisid „Buddha“ üle. „Kirchenfreund“ leidis Widmanni buddhismis kokkupuuteid kuulutatava n. n. uusima ristiusu põhilausetega. „Reformblatt“ tõi õpetaja Bitzius’e vastuse.

Põhjalikumaid eritisi „Buddha“ kohta avaldasid hiljemini veel Mathilde Kappeler („Neue Züricher Zeitung“, 1871), J. J. Honegger („Allgemeine Zeitung“), Minkwitz, Gottschall j. t.

Hilisemais uurimisis Widmanni üle on Widmanni isendi ja ilmavaate eriteludes „Buddhat“ tähtsaks allikaks peetud (Scheitlin, Waser j. t.). Samuti on mõnes uuemas kirjan-duseloos „Buddhale“ Widmanni suhtes tähtis koht antud (Rich. M. Meyer: Die deutsche Lit. des 19. u. 20. Jahrh.).

Widmannile enesele oli „Buddha“ olnud juba ta loomisel erilisel armas; kogu eluaeg eelistas ta teda oma noore-ea tööddest. Seitsmekümnenda eluaasta lävel (1911) asus ta „Buddha“ ümbertõotamisele selle uuesti väljaandmiseks. Surm jõudis aga ette, — muutmata „Buddha“ väljaandjaiks (1912) said sugulased.

(Järgneb.)

Ado Säärits.

Johann August Hagen

(1786—1877).

2

Saanud Berliinis palju äratust ning olnud läbikäimises silmapaistvate muusikameestega, reisis Hagen Königsbergi, kus kindralsuperintendent konsistoriaal-nõunik prof. J. F. Krause (1770—1820) talle õpetaja kohta pakkus, sealt Miitavi, Riia ja Pärnu kaudu Tallinnasse, kuhu saabus jälle augustikuul. Siin ütles

ta üles kasvatajakoha härra v. Brevern'i juures ning kandidateeris „suure linna-tütarlastekooli“ ülemõpetajakohale, kuhu ta 1815. a. pääseski. 26. novembril 1815 abiellus ta Tallinna linna-tütarlastekooli naisõpetaja neiu Friederike Dorothea Frantzen'iga (sünd. Tallinnas 11. jaan. 1798, surn. sealsamas õnnetu kukkumise tagajärjel 28. dets. 1846), kaupmehe Nikolai Frantzeni ja ta abikaasa Margaretha Friederike Stoppelberg'i sünd. Moier'i tütreaga. Hageni naise-ema vend, prof. dr. med. Johann Christian Moier (sünd. Tallinnas 10. märtsil 1786, surn. Bunino's 1. aprillil 1858), „Moieri vaestemaja“ asutaja Tartus, oli õige silmapaistev klaverimängija ja äratas juba 9-aastasena tähelepanu. Nii oli helilooja Joseph Haydn (1732—1809) öelnud, kuuldes Viinis teda mängivat: „Teie laulate sõrmedega!“ Hagen astus lähedasse läbikäimisse Moieriga, kes oli abielus Žukovski sugulase Maria Andrejevna Protassov'iga ning selle tõttu vaimlises sõpruses Žukovskiga ja ka Aleksander Vojeikov'iga.

Abielust Friederike Frantzen'iga on võrsunud üheksa last, kes on sündinud kõik Tallinnas: 1. Sophie Friederike (1816—1897), abielus cand. jur. Aleksander Robert v. Sengbusch'iga; 2. Marie (1818—1907), abielus Püha kirikuõpetaja Heinrich Eduard Gahlnbäck'iga, tema teise abielunaisena; 3. Pauline, surnud lapsena; 4. Friedrich August (1823—1910), abielus Zelig Henriette Berthoud'ga Helveetsiast; 5. Auguste (1826—1918); 6. August Julius (1829—1909), abielus esimest korda Amalie Fehrmann'iga, teist korda Elisabeth v. Groschow'ga; 7. Theophil August (1831—1919), abielus Lénira Elise Rohrich'iga; 8. August Eduard (1833—1909), abielus Marie Jerschov'iga; 9. Paul August (1836—1913), abielus esimest korda Katharina Helene Thomson'iga, teist korda Emilie Fernande Anderson'iga. Kogu tema võrdlemisi arvukast järelsoost elavad praegu ainult kolm meesliiget: Tallinnas, Riias ja Pariisis, kuid neil ühelgi ei ole poegi, nii et selle soo meespõlv on välja suremas ¹⁾.

1) Eestikeelses tõlkes ilmus 1904. a. annete viisi ühe Hageni nimelise isiku sulest teos „Timuka saladused. Von Hageni ülipõnev, tõsiste sündmuste järele kirjutatud roman. Tallinnas, M. Ott'i raamatukaupluse kirjastus“ (tsenseeritud Tartus 26. juunil 1904, trükitud Tallinnas H. Mathiesen'i & A. Laurmann'i trükikojas. 795 + 2 lk.). Muu seas ka autori eesnime puudumisel on aga raske välja selgitada, kas või missuguses suguluse-vahekorras seisab selle kriminaalromaani kirjutaja kõnealuse Johann August Hageniga. — E. R. M. Arhiiv-raamatukogul on seda raamatut 6 eksemplari.

E. K. toim.

Oma esimese abikaasa surma järel abiellus Hagen proua Amalie Münster'iga, sünd. Mirsalis (sünd. Tartus 1805, surnud Tallinnas 26. okt. 1849). Hagen tutvus temaga Peterburis klaveriehitaja Falk'i juures, kuid see teine abikaasa suri juba poole aasta pärast.

Esiailgu annab Hagen ajutiselt muusikatunde, kuid siis valitakse ta aprillis 1821 muusika- ja lauluõpetajaks Tallinna kubermangugümnaasiumi, kus iganädalase kolmetunnilise õppetöö eest makstakse talle 600 rubla (banko) aastas. Kubermangu koolidirektoriks oli sel ajal pärast Bogislaus Tiedeböhl'i (sünd. Tallinnas 1767, surn. sealsamas 1819) parun Christoph Stackelberg (sünd. Väanas 1777, surn. 1840), kellega ta tütarlastekooli pärast satub mitmel korral konflikti, kuni ta viimaks 1822. a. palub enese vabastada selle kooli õpetaja-ametist, mis täidetakse 1823. a. Rektor prof. Friedrich Parrot'i ettepaneku, tulla Tartu tütarlastekooli õpetajaks, lükkab ta tagasi, sest ta avab ise era-poeglastekooli, mis töötab kuni 1832. a. Samal aastal asutab ta ühe saksa lauluseltsi, mida võib pidada küll esimeseks seesuguseks seltsiks Baltimail, ja varssi selle järel saab ta ühe eesti lauluseltsi asutajaks. A. 1836 oma perekonnaga riigialamavande andnud, pühendub Hagen täiesti muusikaelule Tallinnas ja üldse Eestimaaal, sealjuures alal hoides oma endised suhtumused ning soetades uusi, näiteks vene romantika teerajajaga, luuletaja Vassili Andrejevitš Žukovski'ga (sünd. Tuula kuberm. 29. jaan. 1783, surn. Baden-Badenis 12. apr. 1852), keiser Aleksander II kasvatajaga. — Aastakümneid on ta püüdeks laulu tõsta linnas ja maal, eriti aga just maal, laulurikaste ja lauluarmastajate eestlaste, „oma armsate kaaskristlaste“ seas, kusjuures teda mõjusalt toetasid maa kirikuõpetajad, arvestades koguduselaulu tähtsust. Neist mitmesugustest kihelkondade laulukooridest arenesid aegamööda lauluseltsid, kes viimaks aastal 1869 orjapõlve-kaotamise 50-aastase juubeli puhul suureks eesti laulupeoks Tartu kokku tulid. Kiriku koori- ja koguduselaulu, mis on toodud meile juba XVI sajandi alul, usupuhastuse ajal, püüab Hagen paremale järjele viia, nähes siin suuri puudusi. Oma tubli teoreetilise eelhariduse ja laialiste kogemuste tõttu osutub ta selleks eriti kohaseks. 1827 saab Hagen Oleviste kiriku organistiks ning võtab kõige pealt nüüd koorilaulu oma hoolde, luues vilumuskindla ja hästi koolitatud koori, mida ei olnud sugugi kerge teostada, sest selleks puudusid tarvilised ainelised võimalused. Kuid

võimalused avanesid sel kombel, et 13. märtsil 1835 superintendent Christian Gottlieb Mayer'i (sünd. Gera's 16. aug. 1770, surn. Tallinnas 23. okt. 1848) 25-aastase ameti-juubeli päeval avaldati kirikliku laulukooli asutamisk-akt ja annetati rahaliseks fondiks 3000 rbl., millele juubilar omalt poolt veel 1000 rubla juurde lisas. Selle kapitali protsentide varal asutati palgaline poistekoor, mida nimetati „Mayeri laulukooriks“. See sai ka eespoolnime-
tatud Hageni lauluseltsi rahalise ülejäägi (kus liikmemaks oli 10 rbl.), millega külmal aastaajal osteti lauljaile sooje rõivaid, kalosse jne.

Samuti on H. Tallinna poolpataljonis diviisikindrali Wachlin'i (Wochin?) aegu viis aastat kapellmeistrina juha-
tanud veneusulist kirikulaulu. Nimetatud laulu-
seltsidest lähemat kindlaks teha ei ole käesoleval ajal enam kerge, sest neisse puutuvad dokumendid on kaduma läinud. Need olla asetsenud ühes liikmetenimestikuga toas, kus ka kirikuraamatuid alal hoiti. Kui need teata-
vasti 1919 osalt varastati — mis on uurimisele suureks kahjuks — ning neid turul tarvitati vorstide sissemassi-
miseks jne., siis on vist kõnealusedki paberid nende hulgas oma saatuse teed rännanud.

Järgmine lauluselts Baltikumis — Riia „Lieder-
kranz“ — on asutatud Riias alles 1833.

Oma ülestähendusis on J. A. Hagen enda lauluseltsidest järgmist öelnud: „Oma lauluseltse pidasin ma Laial uulil härra Mewes'e juures. Kubermangu koolidirektor esitas mulle nõude, ma teatagu lauluseltside otstarve ja korraldus. Ma kirjutasin: Sellele, kelle valvusele alluvad minu lauluseltsid, nimelt politseimeistrile, olen teatanud nende otstarbe ja sisemise korralduse. Jälle sain paberi, kus ta nõuab, ma likvideerigu oma lauluselts. Saatsin paberi ilma alla kirjutamata talle tagasi. Direktor kaebas rektorile Tartus. See nõudis omalt poolt, ma andku teada oma lauluseltsi otstarve ja sisemine korraldus. Tegin seda, seejuures tähendades: kui koolidirektor tahab kõige üle järelevalvet pidada, mis kooli nime kannab, nagu ratsu-
tamiskool, tantsu- ja vehklemiskool, kui palju aega ja jõudu jääks tal siis enese ametiks; sellepärast olen andnudki oma lauluseltsi politseimeistri järelevalvele. Rektori vastu-
kiri käis nii: Politseimeister pidagu ka edaspidi järele-
valvet selle üle. Kui koolikonverentsidel juttu oli mõne õpilase laiskusest ning õpilane käis minu juures laulmas, siis sõnas direktor: „Härra Hagen takistab teda.“ See etteheide viis mind niikaugele, et sulgesin oma armsa

lauluseltsi, kus ülespidamine oli niisugune, millest võisin öelda: Muusika üllastab meelt. Minu sünnipäeval tantsisid noored inimesed (ka kooliõpilased) peale lauluharjutust; see oli peamiseks tõukepunktiks direktorile, sest ta soovis, et ükski gümnaasiumiõpilane ei tohiks ühelegi noorele daamile otsa vaadata, arvatavasti küll seepärast, et ta Viinis olles, kus nägin teda a. 1814, liiga paljusid ise oli vaadelnud.

Kindral Wochin tegi mulle ettepaneku, hakata kohaliku kantonistidekooli kapellmeistriks. Esiti soovitas ta mulle teenida keisri armu peale, kuid seda ei võinud ma vastu võtta. Siis palus ta Kleinmichel'it mulle palka maksta. See kirjutas: Tema kantonistidekoolis on kaks kapellmeistrit. Siis päris ta, kas ma ei sooviks moonatagavaradest puid ja jahu saada. Selle võtsin vastu. Kui ta diviisikindralina külastas Tallinnat, ütlesin talle: „Ekstsellents! mina annan oma õpetuses teie kantonistidele parimat, mis mul on, ent varustuseülem saadab mulle kõige halvemat jahu.“ Ta laskis selle kutsuda, läks temaga teise tuppa, tuli siis peagi tagasi ja ütles: „Tulevikus saate head jahu. Varustuseülem on minu sõber.“ Tõepoolest aga laskis ta selle aresti panna. Viis aastat andsin seal õpetust ja kui Wochin lahkus, esitasin minagi lahkumispalve.

Kui toomkiriku ülempastorit Paul Eduard Hoerschelman'n'i (sünd. Tallinnas 5. nov. 1781, surn. sealsamas 3. nov. 1833) ühes ta abikaasaga maeti, korraldasin mina leinamuusika. Tungivalt palusid mind siis lauljad, ma asutagu uuesti lauluselts. Olin nõus ja kaheksa päeva pärast oli esimene harjutus. Seltsi astusid ka paljud abielus inimesed, nagu raehärra Krafft, Landesén, Holst ja palju teisi, kelle nimesid mulle enam meelde ei tule. Lauluseltsi heaks laulsime Niguliste kirikus Neukomm'i „Ostermorgen“, madam Mara juhatusel „Die sieben Worte“ ja Schneider'i „Das Weltgericht“. Iga liige maksis 10 rubla banko. Kui hiljemini likvideerisin lauluseltsi, oli veel rahalist ülejääki, mille eest lasksin teha Mayeri koorilauljatele palituid, ostsin sooje kingi, et poisid talvel kirikus ei külmetuks. Ülejäänud raha pani raehärra Krafft linna-hoiukassasse, et tarbekorral võiks jälle osta palituid ja kingi. Kui jälle tarvis oli kingi osta, ei olnud kviitungit härra Krafft'il, kes oli haige, ega härra Holst'il, kes arvet oli pidanud. Holst oli surnud; tema abikaasa otsis Peterburis oma mehe paberid läbi, ei leidnud aga arvet ega kviitungit. Kuulutati nädalalehes.

Hiljemini selgus, et keegi oli raha laenukassast enesele võtnud ja omas ka sellekohast kviitungit. Võlavõtja mehega ei saanud ma enam rääkida, aga lugesin ta nime ning pöördusin ta pärijate poole. Poeg kirjutas mulle, et isa raamatuis ei leiduvat mingit märget linna-hoiukassast võetud summa kohta. Mitmete kirjade põhjal otsustasin lõpuks: Kui 12. jaanuaril ei ole raha mul käes, siis hakkam seda kohtu teel nõudma. Sain 140 rubla asemel ainult 130 kingituseks poistele. Kantonistile ütlesin: kas kingitus või tasutud võlg, see on minule täiesti ükskõik.

Mu poeg August õppis härra Michalovitši juures viiulimängu. Kui ta oli selles edusamme teinud, mis tarvilikud orkestrimänguks, asutasin orkestri, kus noored inimesed võisid end harjutada koos vilunumate mängijatega. Kui muusikapala oli hästi kätte harjutatud, esineti tükiga nende vanemate ees. Koorilauljate heaks annetas iga kuulaja vabatahtliku lahke anni hõbedat.“

Allpool piirdun Hageni muusikateoreetiliste ja kunstiliste teoste käsitlemisel ainult tiitlite loendusega ning lühikese sisu-kokkuvõtuga, ühelt poolt sellepärast, et püsida kitsamais piires, ja teiselt poolt, et jätta Hageni ning tema tööde muusikaline hinnang asjatundlikumale sulele. Tagasi vaadates on see töö mõningate raskustega seotud, sest nagu öeldud, on paljud tema teosed raskesti kättesaadavad, üksikuid ei ole üldse enam võimalik saada; kui ei hoolitseta nende alalhoiu ja kogumise eest, jäävad need sel viisi peagi täiesti unustusse. Kuid nagu juba eespool oli võimalus mul tähendada, ei sünni vastavalt ootusele meie kohalikkude kunstnikkude mitte just arvukate tööde kogumine siis, kui on veel aeg selleks. Kaasaegsete teoseid muretseda on palju hõlpsam ja ka vähem kulukas kui ammu surnute omi. Nii on siis juhtuda võinud, et välismaal leitakse neid sagedamini kui meil kodumaal. Ka käesoleva töö algatuse eest võlgnen tänu ühele järelepärimusele välismaalt, nagu saan neid tihti. Kas Tallinna Eesti Muuseumis või Tartus neist midagi leidub, ei tea ma öelda, sest mina pole neile allikaile pääsenud¹⁾.

Oma muusikateoreetiliste tööde ja praktilise juhatusena on Hagen läinud sajandi keskel Eestimaa eesti kogudustes suuresti edendanud koguduselaulu ja oreli-

1) Niipalju kui Hageni töödest Eesti Rahva Muuseumi Arhiiv-raamatukogus leidub, on alamal vastavil kohil ära märgitud.

E. K. toim.

mängu. Heites pilku tema töödele näeme, nagu rõhutab Peterburi tolaegsete ajalehtede muusikaretsensent Prelinger, et igal pool valitseb tal püüd jumalateenistuse huvides mõjustada oma töödega kõstreid ja kogudust. Nähtavasti on ta esijoones püüdnud mõju avaldada eesti maakogudustes, üldse kitsamais oludes kohtadele, kus intensiivne muusika-arendus oli soovitud ja oodatud, kuid ametisolevad organistid ei olnud muudugi omandanud täie-ulatuslikku muusikalist haridust.

1841 ilmus Lindfors'i pärijate kirjastusel Tallinnas eestikeelne noodilugemise ja laulmise õpetus, 21 lk. 19 × 22¹/₂ sm. kaustas: „Õppetus, kuidas laulomehed, ja kes muud tahtwad, joudwad notidest laulo wisid ülleswõtta, lauloerrelatte peäl mängides ja nende järrel lauldes, ni hästi nemmad isse, kui ka nende õppetusalpsed“. Seda leidub üks eksemplar Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus Tartus. Raamatuke koosneb kahest osast. Esimeses osas õpetatakse nooditundmist, esitatakse muusikamärgid ja helitõud, teises osas annab Hagen juhatusi laulmiseks ning soovitab lauluõppimiseks paigaltliikuvaid lauluoreleid, mida nende käepärasuse ning odava hinna tõttu võiks kõige vähemaissegi külakirikuisse muretseda. Ka soovitab ta Nissi kihelkonnast („Nurme moisa al, Saita karjamoisas“) üht oreliehitajat K. A. Tanton'i, kes seesuguseid võiks ehitada.

1844 ilmub Lindfors'i pärijate kirjadega eesti keeles ühehääleline lauluviiside-raamat ühes väikese lisaga. See 14 × 28 sm. kaustaga 88 lehekülge paks raamat kannab pealkirja: „Laulowisi-ramat, Tallinna ja Tarto Makele lauloramatu te kõrwa, ja peale sedda veel üks weikene lissa“. Viimased 16 lk. on register ja numbrite järele korraldatud lauluviisid. Need viisid on tähestikuliselt järjestatud ja esinevad eraldi mõlemale murdele, samuti leiduvad tas lauluviisid saksakeelsete nimetuste järele ühes seletustega. Viimasele leheküljele on märgitud hind: „Ühhe heäle Wisiramat juhhatajaga, maksab 85 koppikat hõbbekat.“ Üks eksemplar säilib Eesti Õpetatud Seltsi raamatukogus Tartus¹⁾. Nagu Gahlnbäck'i artiklist „Inland'is“ selgub, võis tiitellehel nimetatud lisa ilmuda esimeses trükis alles viis aastat hiljemini, ühel ajal Hageni järgneva lauluviiside-koguga „Täis nelja hääle

1) E. R. M. Arhiiv-raamatukogus leidub teda 2 eksemplari.

E. K. toim.

wisi-ramat“ nr. 168 all, nagu seda tõendab Eestimaa evangeelne-luterlik provintsiaalkonsistoorium. Täh. lisa algab 89. leheküljega ja lõpeb 109. lk. See on samuti kui „Täis nelja hääle wisi-ramat“ Gerhardt & Schreiber'i trükitud Erfurdis Uckermanni Asutise litograafias ning kannab ainult eestikeelset tiitlit: „Laulo-wisiramato, Tallinna ja Tarto makele. Lissa. Neljahäelisse wisiramato teise trükki kõrwa“ ja sisaldab ainult eestikeelseid nimetusi ning eestikeelseid registreid, mis on esitatud kahes eesti murdes: tallinna-eesti ja tartu-eesti keeles. Kausta suurus on $15\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2}$ sm. Üks eksemplar hoitakse alal Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus Tartus.

Miks Hagen oma peale võttis suure ning vaevarikka kooliraamatu väljaandmise töö, sellest kõneleb ta ise oma ülestähendusis järgnevalt: „Minu kaasmaalasel — konsistoriaalnõunikul Punschel'il Liivimaal — oli nõu lasta trükkida koraaliraamatut, mille kallal ta juba mitmed aastad oli töötanud, ning palus mind kirjalikult, anda talle juhatust muusikatehnilistes küsimustes, mida heal meelel tegin, sest seesugune raamat oli väga hädatarvilik, eriti just linnades, kus igas kirikus üht ja sama lauluviisi lauldi erisuguselt. Kui Punschel'i koraaliraamat oli trükitud, saatis ta kindralsuperintendent Mayer'ile ühe proov-eksemplari, et see raamat Eestimaa jaoks vastu võetaks. Kuid kirikuõpetajad olid selle vastu, sest Punschel ei olnud hoolinud kaua aega tarvitusel olnud (sagedasti küll võltsitudki) lauluviisidest ja oli võtnud oma noodiraamatusse sellevastu enam välismaalisi viise, seepärast et nende harmoonia oli juba valmis ega nõudnud seetõttu vastavat erilist oskust. Punscheli koraaliraamat jäi kirikuõpetajate poolt vastu võtmata, minule aga tehti ettepanek kirjutada koraaliraamat, millest keeldusin, sest et mul puudus trükiks tarvilik raha. Nüüd pakuti mulle ka raha.“

Hagen hakkas nüüd töötama lauluviiside-ramatu kallal sakslastele ja Tallinna ning Tartu eestlastele, milles ta silmas pidas krahv Zinzendorffi poolt Läänemerele toodud lauluviise. See teos on trükitud Tallinnas Tunkri uul. nr. 305 F. W. Macdonald'i litograafias 3000 eksemplaris, kuid mul pole õnnestunud sellest kustki leida ainustki eksemplari. Selle väljaandega ei olnud Hagen aga ise rahul ning laskis teise väljaande omal kulul Erfurdis Gerhardt & Schreiber'il Uckermann'i Asutise litograafias 500 eksemplaris trükkida, kusjuures ta omale ja enda pärijaile omandi-õiguse säilitas. Sel

koraaliraamatul on kolm tiitel-lehte; nende seast esineb pea-tiitellehena eestikeelne, mida ehib Martin Lutheri pilt. See tiitel on järgmine: „Tallinna ja Tarto lauloramatute tais visiramat“. Saksakeelne tiitel: „Choralbuch zu mehreren Evangelisch-Lutherischen, Deutschen, Estnischen und Lettischen Gesangbüchern Russlands; unter den deutschen Gesangbüchern vorzugsweise zu der Dr. Karl Chr. Ulmann'schen geistlichen Liedersammlung. Zweite vermehrte Auflage“. Lätikeelne tiitel: „Meldiju grahmata tschetrās balsis preeksch tahm Ewangeliskahm Latwiskam Luttera draudsehm“ jne. Koraaliraamat sisaldab 317 leheküljel ($29 \times 11\frac{1}{2}$ sm kaustas) 495 koraali ning vahelduslaulu autori omal kirjastusel ja on ilmunud neljas trükis, sest a. 1850—1863 oli ta Läänemeremail üldiselt tarvitata. Täht. koraaliraamatu eksemplare II trükist leidub Õpetatud Eesti Seltsi ja Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus.

Hagen ise kirjutab koraaliraamatu lõpul järgmist: „See koraaliraamat oli määratud ainult tallinna-keelseile eestlastele, selle tõttu on tartukeelseile eestlastele ja lätlastele, kes armastavad kõrgelt laulda, mõningad lauluviisid liiga madalad, saklastele aga mõningad liiga kõrged. Seda pahet võib soovi järele transponeerimise teel kõrvaldada. Teadlikult on viisid maakogudustele kiriklikult lihtsal kujul harmoniseeritud, mis läbi laulandelistel kogodusliikmetel võimaldub viise eksimatult ning kindlasti laulda. Kui kogudusel on omandatud juba teatav vilumus kirikulaulu laulmises, siis võib see, kes neid oreil saadab, ise valida meeldivaks vahelduseks kunstlikumaid harmooniaid; ka võib seesuguses olukorras imiteerides rütmistada koraali keskhäali, mis elustab lihtsat ja puist lauluviisi rütmi. Kuid kus eelmainitud võimalus pole läbiviidav ilma hädaohuta, segada lauluviisi kindlat käiku, seal ärgu mängitagu koraali vähemalt mitte nii aeglaselt, et see võiks olla väsitav lauljaile või teeks nad tähelepanematuks laulu sisu vastu. — Algajate koraalimängijate jaoks on nootide muutmärgid tihti korduvalt tähistatud. — Nõndanimetatud „vahemängud“, kui nad oleksid ka ei tea kui meloodilised, harmoonilised, lühikesed ja tekstisõnule vastavad, on ja jäävad ikkagi rahavahetajate laudadeks Issanda templis.

Käesolev kooliraamat on esimene mitmele erikeelsele lauluraamatule; seepärast loodan, et ollakse arvustamisel leebiv. Ja kuigi ma oleksin selle täiuslikuna võinud anda oma armsate luterlikkude kaaskristlaste kätte, ei oleks

ma ometigi tahtnud arvata, et sellele, mis kirikule hädatarvilik, nimelt „parem ja ühine kirikulaul“, oleksin andnud peamise toe. Selle mõtte on peletanud minu teadumus. Mulle on selgunud, et segakoguduse laulu täiuseleviimine ei seisa heade eeslauljate, ei laulus vilunud kooripoiste, ei eeskujulikkude orelite ega osavate organistide võimuses, kui mitte härrad vaimulikkude laulude luuletajad ei vali ka oma luuletistele meelthaaravaid ja laulutõstvaid lauluviise, mis on usklikkude tunnete sünnitatud ja tungivad südamesse, on hõlpsasti lauldavad ja alatasa sunnivad ning kihutavad kaasa laulma. Need viisid saaksid kirikule peamiseks kandejõuks ning teostaksid seda, mis kirikule hädatarvilik. Mõningad luterlik-evangeelsed kristlikud õpetuseluuletised ei sobiks sujuvalt iga meetrumiga, kuid sellel juhtumil lohutab hümnoloogia: Ta peab haarava lauluviisi väärikamaks kui jutlusele sobivad ja ettevalmistavad laulusõnad.“

Aastal 1861 ilmutab Hagen eesti keeles: „Juhhataja errela mängimiseks neile, kes maal errela mängimisse ammetid noudwad ja ennast selle wasto tahtwad walmistada. (Essimenne ja teine jäggo.) Tallinn 1861. J. Tiesweld.“ Esimeses osas annab autor 26 leheküljel $22 \times 27\frac{1}{2}$ sm. kaustas muusikateoreetilisi seletusi. Ta soovib selles eestlastele kõike tulu oma tööst: „Peaks se tö Estima-rahvale rohkeste kasso saatma, ja kui wilja iwwa hea ma sisse langema!“ ja lõpetab sõnadega: „Sedda sowib süddamest „Õppetusse“, „Laulomise“, „Teiramato“ ja „Lühhikeste mängitükkide“ kirjutaja!“ Teine osa, pealkirja all „Nodi ramat Juhhatamiseks, kuidas neet, kes ma kirrikutes kõstri- ehk errilamängia ammetit noudwad, ennast selle wasto woiwad walmistada“, sisaldab 16 leheküljel $26 \times 21\frac{1}{2}$ sm. kaustas esimese jao juurde 23, teise jao juurde 20 motiivi noodinäiteina lisaks teoreetilistele vaatlustele, mis on määratud õpetuseandmiseks algajaile. Üks eksemplar seda tööd leidub Õp. E. Seltsis Tartus¹⁾. Sisu koosneb rahvalikust harmooniaõpetusest, juhatus on antud heliredeli ja intervalli mõistest kuni akordide kujundamiseni. Töö käsitleb ainult kolmkõla ja selle mõlemaid ümberpõördeid. Septiim-akordist ei ole juttu. Esitatud on õppekäigu üksikud astmed, seega õpetajaile juhteks kasulik.

Januaris 1876 annab Hagen trükki 1841. a. ilmunud

1) Ka E. R. M. Arhiv-raamatukogus on 1 eksemplar olemas.

E. K. toim.

„Õppetusele“ täienduseks eestikeelse raamatukese: „Lühhikesed mängitükkid, muist ühhest heale-mõnust teise, muist laulude algul ning lõppul, ja muist kui kogudus kirrikust välja lähheb, mängida, mis Esti-Ma kirrikute ereli mängiate kassuks on walmistanud, kokko sannud, ja trükki annud Ollewiste kiriko ereli-mängia. Erfurti linnas, trükkitud G. G. Uckermann'i kirjadega Gerhardt & Schreiber“. Raamat on kirjutatud eesti keeles ja sisaldab 80 lehekülge $23\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2}$ sm. kaustas; toob ühtlasi 1842. a. Keila kirikusse ehitatud oreli pildi. Üks eksemplar on tast Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus Tallinnas. Raamat annab seletusi praktiliste näidete juurde ning lõpetab sissejuhatuse järgmiste sõnadega: „Kes sest kirjutud selletussest, keige tössisema holega, ommeti weel mitte täit arro ja otsust ei sa, se küssigo neid, kes täie-minne õppetud ja sellega aina tutwad on, et nemmad susannaga sedda ärraselletaksid, ja kui nisuggune minno liggi ellab, siis ollen minna ikka walmis, temmale sedda, mis temmal weel moistmatta on, hea melega ärraselle-tama.“ — Noodinäiteid on piisavalt, register orienteerib ruttu. Neljahääleline helilausestus on korrektne, pedaali-tarvitusest on ka siin loobutud.

Tootsaks kunstitegevuseks andis Johann August Hagenile põhjust uuendatud Oleviste kiriku õnnistamine. Ööl vastu 16. juunit 1820 rikkus piksetuli Oleviste kirikut. Tuli ja põlevate tornirussude varisemine ähvardasid arusaadavalt kogu ümbrust äärmise hädaohuga ja mõned majad said vigastada, nii näit. kirikumajagi, kus elasid Oleviste kiriku kõster ja rootsi kirikuõpetaja. Otsekui ime läbi jäi terveks endine Kotzebue maja Pikal uulil nr. 63, kus praegu asub prefektuur. Selle õnneliku saatusejuhu mälestuseks kinnitati majale reljeef-mälestusetahvel, mis leidis seal veel hilja ajani. Kahjuks on see arusaamatul viisil langenud mittekaaluteldud remonditõve ohvriks. Tuleb aina imestada, et asjaomased isikud, kelle ülesandeks on teostada muistsuskaitset Tallinnas, ei ole seda nähtavasti sugugi tähele pannud, sest muidu oleks hoolitsetud selle eest, et mälestusetahvel oleks endisele kohale tagasi paigutatud. Rõõmustaval kombel on ju muistsuskaitse teotsemine avaldunud viimasel ajal mitmeil puhkudel, kui on tegemist olnud vanade ehituse-mälestiste ja ajalooliste muistsuste alalhoiuga, pealegi et need nüüd, mil ikka enam võõraid hakkab Tallinnat külas-tama, on suureks tõmbejõuks.

Kui Oleviste kirik oli jälle uuendatud ning korda seatud, pidi ta 16. juunil 1840 õnnistatama. Selleks õnnistamiseks oli Hagen komponerinud oratooriumi, mis tol puhul ette kanti. Täh. teos on nüüd äärmiselt haruldane ja ostu teel raske omandada. Ta tiitel on järgmine: „Wir haben sie wieder, die teure Stätte“, oratoorium Tallinna uuendatud Oleviste kiriku õnnistamiseks, muusikasse seadnud Johann August Hagen, selle kiriku organist. Trükitud F. W. Macdonald'i trükikojas Tallinnas. Oratooriumi teksti on luuletanud tolle-aegne Oleviste kiriku abiõpetaja, pärastine superintendent August Ferdinand Huhn (sünd. Riias 10. juunil 1807, surn. Tallinnas 14. okt. 1871), kelle tegevus on tuttav kaugelt üle Tallinna piiride. Oratoorium sisaldab 37 lehekülge kvartfoolio-kaustas, on 26½ sm. kõrge ja 35 sm. lai. Tiitelleht kujutab piksest hävitatud Oleviste kirikut, sisuks on luuletuse tekst ja raamatu tagakaanel leidub uuestiehitatud Oleviste kirik, kõik trükitud Macdonaldi litograafias. Täh. tekst ilmus 1841 ka venekeelses tõlkes, 4 lehekülge oktaav-formaadis, 15×23½ sm., ja on liidetud minul kasutada oleva eksemplari lõppu. Õnnistamistalituse kirjeldusele järgneb nende isikute nimepidine loend, kes kaasa aidanud teose ilmumiseks, kõigi tegelaste ning lauljate kui ka dirigentide nimed ja lõpuks oratooriumi tekst ning partituur. Üks täiesti hästi alahoidunud müüdav eksemplar on praegu minu käes, originaal-käsitaja täieliku partituuriga omab Eestimaa Kirjanduse Selts Tallinnas ja on suurfoolio-formaadis, 49×33½ sm. (96 lk.), kirjutatud käsitsipaberile (Büttenpapier). Viimasel leheküljel leidub märge: „Alustatud 3. veebr., lõpetatud 2. aprillil 40.“

Töö käsitus kaasaegsete poolt olgu edasi antud ajakirja „Inland'i“ nr. 26 järele: „Nüüd algas selleks päevaks eriti komponeeritud oratoorium, mis armsate viisidega tõi hinge ette kiriku kaju, nagu ta oli 20 aasta eest ja mis ta oli olnud tolle-aegseile palvetajaile; ent siis asetaski ta kuulajad kohutavate helidega ka 1820. a. 16. juuni öösse, vahetevahel jälle kiidulauluga tänades Issanda ustavat kätt, kes sel ööl nii imeliselt oli varjanud linna, siis kirjeldas jälle igatsust purustatud templi uuendamise järele ning tänas armu eest, millega Jumal on rahuldanud selle igatsuse meie suure keisrikoja kõrge-aulise vennapaari kaudu, ja lõppes viimaks hõiskamisega kalli paiga omamise pärast.“

Muusika-arvustaja dr. Fr. Prelinger Peterburist hindas seda järgmisel viisil: „Teos on komponeeritud soolodele, segakoorile ja orkestrile. Ülev koorilaul „Püha on Issand“

avab esimese osa, soolohääled vahelduvad. Lühike bassi-soolo siirab meeldivale tenorisoolo lauldud ariosoole „Arm-sasti ehitud“. Vastab tuline koor „Ja selles elas Sinu suurus“. Koraal „Kui armas on see“ lahutab kooriosa sopraani ja tenori duetist „Sa, Isa, olid meiega“. Fuuga, mille teema „Ja selles elas Sinu suurus“ juba varem oli esile kerkinud, lõpetab esimese osa. Teise osa avab koori ja soolohäälte ansambl. Tugev koor kiidab Issandat kui valitsejat tormi ja viletsuse üle: „Jehoova suurus avaldus kõuemürinas“. Tenori retsitatiiv jutustab kiriku põlemisest, koor kiidab Taeva isa, kes säästis inimeste eluasemeid. Nagu esimeseski osas, üldistab koraal siingi üksiku meele-olu: „Kui juba mustad pilved katvad Sind“, bassiretsita-tiiv viib kooriosale, mis väljendab leina varemteks lammu-tunud jumalakoja pärast. Ent Issand heitis armu leinava koguduse peale ning laskis tuhast jälle templi üles kerkida. Teose lõpetab soolode ja kooriga läbiviidud finaal, mis avaldab tänu ja rõõmu uuestiomamise puhul.

Oratooriumi muusika on hea muusikamehe usin ning hoolikas töö, kes oma ala oskab õieti kasutada. Täpsalt käib helilooja luuleteose radadel, maitsekalt osastab ta aine solistidele ning koorile ja oskab muusikalisi tõuse hästi ette valmistada. Orkestril on ainult saade täita, kuidagi eriliselt rõhutatavaid orkestriosasid ei esine. Dekla-matsioon on vaimukas, meloodika ja rütmika küllalt huvia-tavad. See on tähtpäeva-teos, mis ulatub kaugelt üle kesk-pärasuse piiride, ja muusikalistes osades ei tundu tas, olgugi et käib juba tuntud radasid, millalgi labasust või üksluisust. Vaimustus, mis on heliloojal töö kaaslaseks olnud, kajastub teoses, ja see on tunnustus, mis võib osaks saada ainult ausale ja üllale püüdele.“

Peale nende Hageni teoste oleksid ta trükitis ilmunud töödest veel järgmised nimetada:

12 laulu laulmiseks kitarril ja klaveril saatel, ilmunud Kühnel'i kirjastusel Leipzigin 1803.

6 laulu klaveril saatel, pühendatud parun Hasser'ile Viinis.

6 laulu klaveril saatel, pühendatud paruniproua Hasser'ile Viinis.

12 koorilaulu balti gümnaasiumidele.

Laulud Tallinna kreiskoolile.

„Palve“, mis parunipreili Rossilon'i luuletatud, vene keelde tõlgitud ning millele Hagen on loonud muusika; trükitud Macdonald'i kivitrükikojas.

Vardi mõisas elamise aegu seadis Hagen muusikasse mitmed luuletaja August v. Kotzebue, samuti ka tema kälimehe Ludwig Johann v. Knorring'i (Pajakast, sünd. 1769, surn. 3. apr. 1837) luuletatud jandid, laulmängud ja operetid, mis sealsamas väikeses koduteatris etendati tuttavaile ja perekonnaliikmeile. Mõningaid Kotzebue luuletöid, nagu näiteks vodvilli „Pime aednik“, on etendatud ka Kotzebue asutatud (1809) Tallinna teatris. Tähtpäeva-luuletisi on mitmel puhul seatud muusikasse, nii näit. üks veinilaul, mille Hagen Viinis elades ise oli „Musta kassi“ keldris luuletanud ja mis leidub ühel savikruusil Burchhart'i kollektsioonis. Siis luuletisi „Cunonia“ väljaandjale Ulrich Heinrich Gustav v. Schlippenbach'ile (sünd. Gross-Wormsahten'is 7./18. mail 1774, surn. Miitavis 20. märtsil 1828). Mitmel korral on Tallinna Isise-looži tooli meistri Friedrich Emanuel v. Ungern-Sternberg'i (Purdist, sünd. 28. apr. 1763, surn. 6. jaan. 1825) patriootlikele luuletisile loodud viisid ning trükitudki, nii näit. 1812. aastast pärinevad laulud, mis algasid sõnadega:

„Ja, gürte Dich in Gottes Namen
Und zücke Dein gerechtes Schwert...“

Samuti laulud sest ajast, mil prantsuse väed lahkusid detsembris Venemaalt:

„In meinem Herzen stand's geschrieben:
Wir gehen glorreich aus dem Streit...“

Kas neist vahest veel eksemplare või käsikirju leidub nimetatud perekondade arhiivides või era-raamatukogudes, on raske kindlaks teha nüüd, mil palju on hävitatud ja laiali pillatud. Hageni arvatavasti viimne teos on küll autograaf aastast 1869, mis ta kirjutas oma poja Pauli tütardele Katjale ja Nadjale: „Esimene õpetus muusikas“, 17 lk. suur, kus ta avaldab oma pedagoogilisi vaateid eriti muusika asjus ning lausub sissejuhatavalt: „Võib-olla hakkab teie armas isa ise juba 1870. või 1871. a. sügisel teile klaverimängu õpetama; seejuures ei lähe teil tarvis üksnes oma mälu, vaid peasjalikult just mõtlemisvõimet. Viimane on hädatarvilik igas asjas, mida te õpite, kui te ei taha õppimist enestel raskendada.“ —

Varssi peale seda, a. 1870, jäi Hagen pimedaks ja pidi lõpetama oma püüded ning loomingu, mis terve inimesea pikal kestusel nii viljakalt olid avaldunud armsaks saanud teisel kodumaal ja eriti eesti rahva kasuks.

Ta suri 21. juunil 1877. a. Tallinnas ja maeti 25-dal Telliskopli surnuaiale.

Hagenit peeti õige tubliks mänguriistade tundjaks ja seesugusena kutsuti teda mitmel korral mänguriistu hindama ja nende üle otsustama, nii näiteks Turusse, Helsingisse jne. Ka Oleviste kiriku ülihea oreliehitamise eest ilmakuulsa oreliehitaja Eberhard Friedrich Walckeri (sünd. Kannstadtis 3. juulil 1794, surn. Ludwigsburgis 4. oktoobril 1872) poolt ollakse tänu võlgu tema algatusele ja hoolitsustele. Walcker on ehitanud kaugele üle 400 orelit; nende seast kõige suuremad on Ulmis, Bostonis, Frankfurdis M. ä., Stuttgardis, Peterburis, Viinis ja Tallinnas.

1851, kui Hagen oli saanud tollaegse Tartu kuraatori Kraftström'i kaudu Vladimiri IV järgu autähe ja 35-aastase laitmatu teenistuse eest aumärgi, esitas ta lahkumisi- ning paiukisaamis-palve. Lahkumispalve rahuldati, kuid ilma paiukita; põhjenduseks toodi krediitide puudumine. Alles Eestimaa kubeneri Johann Engelbrecht Christoph v. Grünewaldti (sünd. Koigis 21. märtsil 1796, surn. Peterburis 18. apr. 1862) ja vürst Suvorovi hoolitsemisel peale Krimmi sõja lõppu määrati talle pension 85 rubla suuruses, alates 18. novembrist 1860. Tallinna magistraat maksis Hagenile 1853. a. lõpust alates 150 hõberubla pensioni. 1854. a. suvel reisis ta Peterburi, Moskva, Nižni-Novgorodi, Kaasani ja Permi kaudu Uuralist läbi Jekaterinburgi, et külastada oma poegi Theophili ja Eduardi Moskvast ja Jekaterinburgis. — Organistina jäi ta ka edaspidi tegevusse, kuid jääkülmaladel manuaaliklahvidel mängides oli ta saanud luuvalu ja seetõttu määrati talle 1855. a. abiline.

* * *

Igaüks, kes on tegemist teinud ajalooliste või ainult perekonnaloolistegi uurimistega, teab, kui raske on sagedasti jälgi taga ajada, isegi siis, kui need veel mitte kaugele minevikku ei ulatu, eriti tänapäev, mil vahendid selleks raskesti leitavad ning võitlus olemasolu eest aega äärmiselt piiramas. Seesugusel ajal, millise nüüd oleme läbi elanud, mille kestel nii palju nähtavaid vaimlise ja kunstilise elu mälestisi läinud sajandist on hävinud ja laiali paisatud sõjakeeristes, näib mulle nende kogumine ometi tungiva hädatarvidusena, enne kui nad lõplikult kadunuks jäävad pieteedi ja teadvuse puudumisel. Mitte ainult seepärast, et igal kaalukamal inimesel peaks

huvi olema varemate aegade elu ja tegevuse vastu, vaid ta võimaldab meile sageli ka tänapäevse kultuurielu nähtuste ning avalduste õige arusaamise seeläbi, kui üksikud ehitusekivid oskame järgselt reastada. Niisuguste meeste mälestus, kes omalt poolt on aidanud seks kaasa, väärivad seepärast jäädvustamist, enne kui see minevikku kaob. See teadmine on põhjustanud mind elustama Johann August Hageni mälestust, kelle kaastööl on suuresti tõusnud ja süvenenud meie kodumaa muusikaline elu. Samuti oli Hagenil ka laiaulatuslikke ning lähedasi suhteid paljude kunsti ja teaduse alal silmapaistvate meestega, kes seisid Lääne-, aga ka Ida-Euroopa huvi esirinnas, kujunedes seega sillaks nende ja meie väikese kodumaa vahel; seetõttu oleks ta võinud anda ka kujuka pildi tolle-aegseist kombeist ning eluavaldusist. Olen piirdunud kahjuks — sest muidu oleks läinud liiga kaugele — ainult üksikute nimede nimetamisega ja ainult mõõda minnes olen valgustanud Hageni oma-aegset tegevust Tallinnas ja ta rändusid, ruumpuuduse tõttu võimetu pakkuma midagi tervikulist. Loodetavasti olen andnud seega vähemalt tõuke sennapoole, et sagedamini meelde tuletataks sääraseid mehi, kelle tegevust mitmesugustel aladel oleme pidanud tänuga tunnustama ja kes võimaldavad meile ülevaate endisist oludest ning annavad lahenduse mõnest praegusestki olukorrast.

Järeldamärkus. Pean üleliigseks käesoleva lühikese ülevaate puhul kõiki allikaid nimetada; piirdun seepärast ainult peamiselt tarvitatud kirjanduse nimetamisega:

Johann August Hagen: Ülestähendused, käsikiri.

Dr. Wilhelm Neumann: „Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts“.

Heinrich Rosenthal: „Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900).“

„Aus den Wanderjahren dreier estländischen Maler“.

„Baltische Monatsschrift“, 36. ja 37. köide.

Joh. Gahlnbäck: „Johann August Hagen“ — „Inland“is.

Recke u. Napiersky: „Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Liv-, Est-, Kurland“.

„Iversen: „Denkmünzen der Ostseeprovinzen“.

Winer: „Handbuch der theologischen Literatur“.

(Löpp.)

Dr. A. Pezold. 1)

---

1) Saksa keelest tõlkinud E. Oiderman.

Kirjanduslik ülevaade.

August Gailit: **Ristisõitjad**. Novellid. K.-Ü. „Loodus“ Tartus 1927. 383 lk. Hind 4 kr. 80 s. Kaas Jaan Vahtralt.

Meie kirjanduse üldiselt natuke ühetoonilises ning kahvatus maastikus on Gailiti toodang eksootiliselt värvikamaks laiguks. Omapärane, mitteigapäevne on see maailm, kus tegelevad Gailiti loodud kujud; ja omapäraselt mitteigapäevsed on need kujud ise, mis võib-olla iga teise käsitlusel tunduksid mitteusutavatena. Iga uue teosega näib Gailit oma erilist maailma meisterlikumalt valitsevat; iga uue tootega ületab ta enda eelmised saavutised. Ka novellikogu „Ristisõitjad“ tähendab sammu edasi Gailiti arenemisteel, mil ammu juba oma kindel ilme ja selgesti piiritud suund.

Koguteos sisaldab kaheksa novelli, millede enamik on varemini „Loomingus“ ilmunud. Kuigi ainult mitmekesised, liiguvad üksikud novellid ometi laadilt samal tasapinnal; üldisest raamist välja langeb ehk vene pagulaste viletsat ja sisutut olelemist kirjeldav „Kuristik“. Võrreldes teiste novellidega esineb siin tõsielu liiga alasti, tänapäev liiga vahenditult; Gailit aga mõjub tugevamini, püüdes tõelisuse ja fantastika ebamäärasel vahemaal. Reaal-ilmade läbisege pildudes, tõsiasjadega žongleerides, neid oma fantastilise maailma ehituskividena kasutades mõjub Gailit ainulaadilisena ja võrratuna — kuningana oma eririigis; konkreetseid fakte sedastades vahetab ta oma kuningliku võlukepikese protokollikirjutaja krabiseva sule vastu. Sellega pole siiski veel öeldud, et „Kuristik“ iseenesest oleks nõrk teos; see sündmustikult väga huvitav, situatsioonide rohkusega paeluv novell väärib tähelepanu juba ainult, kõnelemata sellesse peidetud idee tõsidusest; kodumaalt põgenenu terava kojuigatsuse vallutavast suurusest.

Heaks näiteks aga, kuis Gailit päevasündmustelt laenatud tõsiasi kombineerides muinasjutte loob, on koguteose esimene novell „Taevaskoja asunik“. Siin on kõik aktuaalsuse osised olemas, asunikataluga alustades; tervikuna on aga nii asunik Andres Mammu ise kui tema teotsemised nii fantastilised, et neid ei saa võtta äripäevselt reaalsena. Kuid just see fantastika ongi teose tugev külg, — just näiliselt ebatõepärane ja mitteusutav nii selles kui teistes samalaadilistes novellides (nagu „Kangelane partneriga“ või „Peetrus Kuppelvaar“). Tõsiasi ja tõsi-ilmade lähtekohaks võttes ja fantastilistesse liialdustesse ning veidrusesse siirdudes ei tarvitse Gailitil inimhinge keerukaid salateid jälgides ühegi käänanaku juurest tagasi kohkuda: ta võib minna ja peabki minema viimsete konsekventsideni. Sellepärast ongi tema novellide reaalsuse ja fantastika rajamaal toimuvate sündmustikude tegelased nii värsked ja huvitavad: neis on enam tõepärasust kui harilikel puht-tõepärastes inimestes. Nad on omal alal, omas laadis, oma viisi täiuslikud: Andres Mammu täiuslik logard; Adam Missa („Kangelane partneriga“) täiuslik kangelane; Hull-Hendrik („Tema kuninglik kõrgus“) täiuslik narr; Peetrus Kuppelvaar täiuslik mehesuse kehastaja.

Novellid „Taevaskoja asunik“, „Kangelane partneriga“, „Tema kuninglik kõrgus“ ja „Peetrus Kuppelvaar“ on sisimalt olemuselt iseloomu-eritlused; igapähe neist on osatud situatsioone ja kaas-

tegelasi leida, mis peategelaste iselaadi igakülgsest selgitavad. Iseenesest pole sealjuures sündmustik sageli kuigi keerukas; nii on näiteks „Taevaskoja asuniku“ sisuks Andres Mammu äpardunud laadalesõit, — muide on see lõbus lugu koguteoses sisult lihtsamaid. Kuid sisulihtsus ei tähenda siin veel sisukehvust; kuigi näeme Andres Mammut ühe ainsa päeva ja poole öö jooksul ning peamiselt istuvana ja mõtisklevana, õpime teda ometi tundma viimse hingelopini ta pikalises mõnuarmastajas raskepärases. Andres Mammu on nagu mingi laiskuse- ja liikumatusejumalus: suur, kohmakas ja saamatu, — mitte jõuetusest, pigemini jõu liigrohkest. „Pikk ning pisut küürus, — nagu häbeneks ja varjaks ta oma suurt rammu... Punetav, laianäoline, ruuge habemetutt kui üht äärt pidi lõuale kleebit, vormitu nina hea ruhmiku suurune. Aeglane, pikameelne, isegi pilku heites võtab hoogu...“ Selline on Andres Mammu; arusaadav, millist hoovõtmist vajab säärase pikameelse müra vihatumise; on ta viha aga lõpuks vallale pääsenud ja vihasööst möödunud, siis tunneb Andres Mammu end ka otsatu õnnelikuna, lihtsalt õndsana, — siis „võib ta jälle üle hulga aja rahulikult murule heita, sinise taeva poole vaadata ning tunda hinges säärast ütlemata rahu ja õndsust...“ Andres Mammu rahu ja õndsus pärast suurt vihatumist on nagu looduse õnneline rahu peale äikest ja tormi.

Hoopis teissugune on novelli „Kangelane partneriga“ peategelane Aadam Missa: „Uhke ja upsakas on too Aadam Missa ja asjamees igal pool. On kusagil matused, pulmad või leeripeod, Aadam Missa on ikka seal ning mitte nagu mõni teine lihtne külaline, vaid too kõige tähtsam ja auväärsem, nagu oleks rahvas vaid tema pärast siia kogunend. Ise istub aukohal, räägib nood jutud, käsib, kamandab, nagu oleks tema ise too õnnelik peig, too kahtis kadunuke või too armastusväärne leerilaps, kellele täna jagatakse austust ja imetlust. Ei või sallida Aadam Missa, et keegi tema kõrval üldse veel hingaks, tema ise tahab olla sündmuse keskkohaks ja tähtsamaks isikuks.“ Selles juurdubki Aadam Missa kurbloolus, et ta alati ja igal pool tahab olla „sündmuse keskkohaks ja tähtsaks isikuks“; kui selgub, et võidakse ning tahetakse pidutseda ja pulmi pidada ilma temata, siis kihutab teda haavatud iseteadvus kõige pentsikumaille tempudele. Mida vähem temale tähelepanu kingitakse, seda rohkem kaotab ta pea; seda kummalisemate võtete varal püüab ta pääseda esiplaanile, vallutada aukoht. Aadam Missa traagikoomiline võitlus Mari-Malli tähelepanu pärast on võitleja enese ülehinnangult ja vastaspoole alahinnangult võrratu; Aadam Missa pettumus ja meelenukrus peale õnnetult lõppenud võitlust on suurepärane oma lihtsameelsuselt, mis otsib ettevõtte nurjumise põhjusi ikka väljastpoolt iseennast. Aadam Missa eneseusaldus on ääretu; ta usub oma viha, jõu ja kavaluse suurust ka siis, kui äsja peksa saanud liikmed alles valutavad. Aadam Missa võib ikka ja ikka jälle peksa saada, — esimesest üllatusest või pahameelest toibudes usub ta ikkagi jälle enda võimeisse. Novelli lõppu kannab mingi sünge paatos; näiliselt lööduna jääb Aadam Missa ometi kangelaseks. „Nagu täis siniseid muhke ja kriimustusi, silmad kinni paistetanud“, seisab Aadam Missa naerva ja karjuva inimestekarja ees uhkelt nagu võitja. Ta ei vannu alla ega lahku lõõmingute tallermaalt lööduna, — kurva üleolekuga vaatab ta ringi, viskab käega

inimeste rumaluse peale ja pöörab põlglikult selja, et ära minna üksindusse. Aadam Missa on võitmatu nagu kõigi kangelaste prototüüp Don Quijote.

Novelli „Tema kuninglik kõrgus“ peategelane Hull-Hendrik sarnaneb mitmeti Aadam Missaga. Nagu igapäevse aruka inimese silmis Aadam Missa on kahtlemata narr, nii ka Hull-Hendrik: temagi elab oma kujutlustes, reaal-ilma põlates ja halvaks pannes. On Aadam Missa sõjakas narr, siis Hull-Hendrik kontemplatiivne; kui Aadam Missa jõub võitlusest ja enda üleoleku teadvusest, siis Hull-Hendrik unistustest, kujuteldud kaugustest ja kujuteldud rännakutest. Harilikult vaikne ja nürimeelsuseni ükskõikne, muutub ta unistades eksalteeritud fanaatikuks, ta käed hakkavad vehklema „kui tuuliku tiivad“ ning hää on täis naeru ja rõõmu“. Psühholoogiliselt hästi tabatud detail on Hullu-Hendriku võtte peremeest teeselda kui peremehest vend on sunnitud kodu ja maja maha jätma. Kuis alandlikust ja näiliselt nürimeelsest narrist nüüd äkki saab kuri sundija, upsakas isand ja suurejooneline teotseja! Muidugi järgneb sellele kõigele päris peremehe uuesti koju tulles tagasilangus endisesse apaatiasse, jõu kõdunemine, tervise kokkuvarisemine ja surm. Kord teotseda katsunud väljaspool oma kujuteldud unistuste-ilma, ei leia narr enam teed tagasi õnnelikkude unistuste juurde; unistused muutuvad painavaiks nägemusiks, katkendlikeks sonimisiks, narri hing ja ühes hingega ihu „langeb kokku kui tuuletu puri“.

Isesugune narr on ka Peetrus Kuppelvaar; julm ja pöörane narr, nagu alul näib, kuid julm õieti ainult osaliselt: armastama õppides osutub ta omamoodi hellaks ja heaks. Peetrus Kuppelvaar pole sentimentaalne või romantiline tunnete-inimene, vaid ürginstinktide mõjul teotsev algeline olevus. Tema teotsemise ajedeks on omandusetunne ja sellest jürgsuv peremehe-ind ning töö-iha. Saades pärast isa surma talus valitsejaks ning otsaliseks, on Peetrus Kuppelvaaril esimeseks mureks — võtta tallu perenaine, sest perenaiseta läheb talu hukka ja jääb töö lohakile. Perenaise isik teda ei huvita — nagu ei huvitaks töölooma isik —: „Mida sa ühe naisega ikka räägid, mul pole talle midagi erilist pajatada!..“ arvab ta naist võttes; „Küll saab teisega elus küllalt rääkida ja teda lähemalt silmata, päevi veel palju ees!..“ Kui naine aasta pärast haigeks jääb, tundub see Peetrus Kuppelvaarile üllatava pahandusena, häbematu ülekohtuna; ta ei leia muud teed hädast pääsemiseks kui sõita uut naist otsima, veel enne, kui esimene jõuab lõplikult surra. Suure kiiruga aetakse õnnetu koolnud naine hauda, peetakse teised pulmad ja Peetrus Kuppelvaar õhkab kergendatult: elu on jälle joones, töö käib omasoodu edasi. Aga ka teine naine sureb. Ja kolmandaga juhtub midagi veel hullemat: see ei tahagi tööd teha, ei mõtlegi end vaevama hakata, lebaskleb ja oleskleb niisama. Säärast õnnetus pole Peetrus Kuppelvaar osanud aimata; see on juba palju tülikam kui surm, — elusat naist ei saa ju hauda ajada ega uut asemele võtta! Peetrus Kuppelvaar vabaneb nagu luupainajast, kui kolmas naine isakoju tagasi läheb ja pärast pikki sekeldusi nõus on lahutusega. Pärast lahutust kohtust õnnelikuna koju sõites silmab Peetrus Kuppelvaar tee ääres paljasjalgselt popsi tüdart lambakarjast. „Säärane naljakas ja kena tütarlaps oli too popsi tütar. Valge linafakk lehvis tuules ning säared olid punased kui toonekurel. Peaks talle

nagu midagi ütleva? mõtles Peetrus Kuppelvaar, midagi head ja mõistlikku ...“ Jalamaid otsustab ta selle linalaka võtta neljandaks naiseks. Tüdrukuga kirikhärra juurde sõites on tal „tundmus, nagu viiks midagi kallist ja väärtuslikku“. Ta tahaks ütelda „midagi lahket“, ei oska aga muud kui hoiatada: „Vaata, et sa vankest maha ei kuku, tee on nii auklik!“

Ent just selle naisega, kellesse Peetrus Kuppelvaar suhtub nii hoopis teisiti kui eelmistesse, keda ta tahab tõesti naiseks, mitte röötegi jaoks — „ikka päris naiseks ja muud midagi. Säärane kenakene on teine, vaadake ise, õpetajahärra!“ — just selle naisega ei taheta teda laulatada: liiga palju olevat tal naise juba olnud, enam ei võivat neid temale usaldada. Kui kirikhärra keeldumises kindlaks jääb, „aitab end Peetrus Kuppelvaar ise“: palub naist maanteel vähe oodata ja läheb kirikusse. „Suur ja kohmakas, piits ühes ja müts teises käes“, seisab ta altari ees „kui merihunt“. Kaua ja süüilt mõttes ta. Siis pani mütsi ja piitsa maha ja lausus: „Issand Jumal, hoia seda popsi tütart ning ära lase tal ära surra või kuidagi teisiti raisku minna!“

„Tahtis veel midagi lausuda, kuid ei osand. Seisis, vaatas ja olles lõpuks arvamisel, et ta on kõik teind, mida tarvis, tuli naise juure tagasi.“ Ning sõitis rõõmsalt koju. See lõpp on Peetrus Kuppelvaari lihtmeelselt-kohmaka armastuse iseloomustamiseks suurepärase.

Kui senini mainitud novelle võis nimetada peategelaste iseloomu-eritlusteks, siis peab novelle „Meri“, „Ristisõitjad“ ja „Põhjaneitsi“ — samasse liiki kuuluks kaudselt ka „Kuristik“ — kvalifitseerima kui ideekehastisi. Igaühes neist on kas idee sündmustiku keskuseks või suubub sündmustik ideesse. Masendavalt õudne „Meri“ on traditsioonide ning ilmavaate põhjal õigustatud julmuse kirjeldus; halastamatud ja näiliselt tundetud oma talitustes on süngel saarel asuvad kalurid. Nende hingeelu on sama algeline, kale ja kalk nagu nende saarekese ümber mihisev meri. Ja autor annab mõista, et nad on õigustatud elama-toimima endi valjude ning metsikute seaduste järele; et nende julmus on õigustatud, nagu õigustatud on looduse tundetud karmus.

Kui „Meri“ seisab väljaspool aega ning olusid (õlgugi siin kasutatud tänapäevseid üksikasju), siis „Ristisõitjad“ on seofud aktuaalseima oleviku päevasündmustega. See novell kirjeldab Eesti Vabadussõjas kaasa võidelnu, kodumaad palavalt armastava, kuid praeguste võimulolijate väiklase isekuse tõttu usu poliitilisse tulevikku kaotanud hingelist tragöödiat. Kui surmamõistetud Randus — poliitiline kurjategija — on idealist, mõtiskleja ning unis-taja, keda mõjustab looduse kaunidus („... armastan oma maad!... Neid õõtsuvaid tumerohelisi metsi, kui nad, kevadtuulist ärevil, kohisevad süngelt ja salapäraselt, iga oksa liikudes, kõrgete latvade paindudes, kiikudes, lainetades, nagu oleksid lume alt vabanenud maa värskete mahlade allikad pannud hundama sajad oreliid võimsaks hümniks uuestisünnile...“); kui Randus on õiguse ja headuse otsija, siis võimulolijate esindajaina joonistatud valvurid ning ametnikud tunduvad toorete kuivuse, kalkuse ja tsünismi kehastistena. Vastuolu hukkamõistetud hingelise üleoleku ja hukkamõistjate ning surmaotsuse täitjate hingelise madaluse vahel ühelt poolt ja teiselt poolt vastuolu surmamineja idealistliku pihtimuse ning iseenda senise oportunistliku ilmavaate vahel tekitab novelli

peategelase hinges murrangu: ta jõuab veendumusele, et tema se-
nine elu on olnud „kui raske unenägu“, et ta peab „leidma uue
tee ja uue tõe“.

On „Ristisõitjad“ ja „Kuristik“ sündmustikult oleviku ja päeva-
uudistega lähedalt seotud, siis kuulub koguteose viimne toode
„Põhjaneitsi“ kõige enam fantastika valdkonda. See on juba tõe-
line muinasjutt, veetlev nii aine mittereaalusega kui sellesse kät-
ketud luulelise ideega. Huvitavaks kontrastiks novelli sisemisele
lüürikale on välisvormi ehtgailitiliselt groteskne jõhkrus. See vastu-
olu annab teosele tugev-isikliku varjundi, ühtlasi tegelasi taba-
valt iseloomustada aidates. „Põhjaneitsi“ on kahtlemata pari-
maid eesti kirjanduslikke muinasjutte.

Koguteose stiil on liikuv ja painduv, laialdase ulatusega; var-
jundite-astmik rikkalik. Gailiti endist puhtmehaanilist rõvedust
asendab groteskne tsünism; jutuvoolu katkestavad paiguti selge-
joonelised loodusekirjeldused. Võrdlused on sageli üllatavalt uude-
sed ja leidlikud, plastiliselt tabavad: „Tuuled puhusid üle saare,
heledad viled hädaldavalt suus“ (lk. 78); „Ja oli tal sõdalasi kui
võrgusilmustes räimi, igas hütis, onnis, osmikus ja talus oli mehi
kui metsa ja sõjariistu kui hagu“ (lk. 353). Ehk aga: „Naisi
peab pekstama piibli ja piitsaga, muidu lähevad nad käest ära ja
hapuks kui kalad soolata“ (lk. 79). Lõpuks olgu mainitud, et
raamatu välimus on imponeerivalt soliidne.

M. Sillaots.

Arthur-Roose: **Võhrupesa** (esimene köide). Noor-Eesti kirjas-
tus Tartus, 1927. 276 lk. Hind ? Kaas P. Arenilt.

Raamat, mis oma loogiliste ja psühholoogiliste hüpete ning
vastuoksustega, stiili- ja ka keelekummaliste veidrusega sageli
kuni vihastumiseni võib ärritada, kuid mis siiski ei lakka huvita-
mast. Raamat, mille mitu korda võib pahandunult käest panna,
kuid mille väärtusi ometi ei saa jätta tunnustamata.

„Võhrupesa“ viib keskkonda, mida eesti kirjanduses senini
pole käsitletud: trükikotta ja trükitööliste sekka. Nagu paljudest
üksikasjadest märgata, näib autor seda keskkonda hästi tundvat, —
vähemalt väliselt. Mis puutub aga esitatud inimeste hingeellu, siis
tekib kahtlus, kas ta selles sama hästi kodus on kui väike-trükikoja
puhtainelises ilmas.

Teose peategelaseks on trükikoja kärumees ning kõige muu
mustema töö tegija, vanapoiss Joonas: paljaspeane (tema paljas,
läikiv pealagi jätab „ümmariku jalgpalli mulje“), inetu, kasimatu,
räpane, lotendavalt ja lohakalt riides; kõige lisaks naeruväärt
kitsi. Hoolimata sellest on teose sisuks peamiselt Joonase seiklu-
sed naistega! Naisi nähes vesistub kohe Joonase suu; vaevalt
silmap ta kuskil mõne naise, kui tal tekib himu seda naist „ar-
mastada“; vaevalt näeb ta mõne kõrvalisema paiga kuskil põõsa
taga, kui teda haarab tung seal „armastada“. Eriti rõhutada autor
Joonase alatist „armastamise“-iha, tema suurt „armastuspakit-
sust“: „Oma majandusasjus oli tal kaameli kannatust ja eesli pika-
meelsust, ent armastussuhteis hagija väledust ja sea ahnust.“ Tun-
dub, et „armastamine“ oleks nagu Joonase elumõte ning ainus
elusisu.

See iseenesest poleks siiski veel nii võõrastav; võib ju igaüks — ka veidram ja vastikum olevus — soovida ja tahta „armastada“; mitteusutavana tundub aga, et räpasel vanapoisel õnnestub tõepoolest omandada iga naine, kes satub tema käte piirkonda.

Trükikojas on kolm naist; neist vanim, Riita, Joonase pruut, tegelikult naine juba pikemat aega; keskmine, Linda, Joonase suudelda ja käperdada igal ajal; ja noorim, keda alul kujutatud teistest haritumana, peenetundelisena ja huvidelt arenenumana, punapeane Laili, laseb end ka Joonasel „armastada“, niipea kui vanapoisel vastav soov tekib, — kuna ometi loomulikum oleks, et labane ja lohakalt räpane vanapoiss haritule ning haritlaste perekonnast võrsunud noorele neiuile tülgestavana tunduks.

Ent Joonase isu ei piirdu trükikoja-neidudega — ning autor laseb teda rahuldust leida ka mujal. Joonas juhtub tutvuma linna laadale sõitnud matsaka talutütre Ulviga, kipub kohe sedagi „armastama“ ning võrdlemisi õnnelikult. Oma vaikiva ja naisi põlgava sõbra Ranno Kaalepi vananeva ema Varvaga juhtumisi kahekesi jäädes ei jäta ta head hetke kasutamata, vaid „armastab“ jällegi. Joonas oleks meeleldi valmis ka juhuslikult kohatud uulitsatüdrukuga „oma armuime jagama“, kui see — raha ei maksaks; „armastuse“ eest aga maksta peab Joonas tarbetuks.

Joonase „armastuse“ tasapinnast kõnelgu mõned osundid: „Erist list tuju suudlemiseks ei olnud — suu matsutamine oli teda juba ammu ära tüüdanud. Midagi tüsedamat ja mõnusamat soovis ta... Riita oli sarnase toimingu puhul äärmiselt rahulik, mis ei meeldinud Joonasele. Tema meelest pidi olema naine lõbus ja elav, vallatu ja sõnakas. Armastus ei ole oma nime väärt, kui tõsta naist kui sävi siia-sinna...“ (lk. 111). Ehk: „„Laili, mu jumalik Laili!“ sosistas Joonas. Ent Laili vaatas ainult ükskõikselt kaugusse. — Joonas aga silistas teda vahetpidamata — käsivarsi, rinnapealset, jalgu. Ühtlasi kõneles tasa, imestades ja kiites: „„Sääred, need sääred! Just nende pärast armusin sinusse! — Kui tulin Nõndaku juure — nägin — siis mõelsin: Võiksin ma neid kallistada?! Nüüd nad ongi siin — vedelevad mu kõrval kui koerakaikad — —““ (lk. 133). Teisal taas: „Joonas tundis ägedat meelteuima, kuid ta ei unustanud end hetkekski. Kindla kava järele tahtis ta Lailit vallutada. Ta oli oma pead mahutamas Laili rinnalõikesse, kuid ta silmad vahtisid alt käte Laili keha alumist osa“ (lk. 147).

Mis Joonast tusastab, on naiste tuimus ning ükskõiksus: „Laili armastus? Justkui mesilase aspeldus lillelt lillele. Maitseb armastust ainult keeleotsakese kaudu. Ei ühtki andumist, ei kirelõõma!“ (lk. 187). Kõik naised, kellega Joonasel suhtumist, ainult lasevad endid „armastada“, ise passiivseks jäädes. Arusaamatuna tundub aga seegi, et nad üldse Joonast endi kallal nii vabalt lasevad talitada; autor ei selgita sellise sallivuse põhjusi. Autor kõneleb peamiselt Joonasest; kuid sedagi nii, et Joonase teotsemise motiivid jäävad sageli arusaamatuks. Mõnikord laseb ta Joonast iseenda kallal mõtiskella, kuid ühegi tulemuseta: „Miks jagab Joonas oma armuime kõigiga? Sellele küsimusele ei olnud ta katsunud korralikult vastata“, ütleb autor kuskil. Ja võib-olla polegi see küsimus kõige tähtsam, kuna lugeja juba on otsusele jõudnud tiira vanapoisi selle iseloomukülje kohta. Huvitavam

oleks vastus küsimusele, mis sunnib naisi Joonasele anduma; kuid seda küsimust autor üldse ei osatagi.

Eelöeldust selgub juba, et Joonas enda himude rahuldamisega mingit vastutustunnet ei seo; see niinimetatud armastus on temale ainult „ajaviiteks, lõbustuseks“. Ta kinnitab ise, et ta iial ei ole mõelnud ega mõtlegi naist võtta, perekonda luua (kuigi ta seda naistele lubab ja Riita seda loodab), armastajana mingisuguseid taustusi tunnustada. „Mis mõte on küll naise pidamisest?“ küsib ta, arutelles „naise pidamisest“, nagu kõneleks maamees lehmapidamisest: „sel pole mingit mõtet“. Naisevõtmisel oleks Joonase arvates ehk ainult siis mõtet, kui saaks rikka naise, nii et võiks naise rahaga midagi „ette võtta“. Kuid rikast naist pole kuskilt võtta!

Selline on „Võhrupesa“ peategelane Joonas — rõve vanapoiss, kelle arvates „mehe ja naise küsimused on ikka alati kõige huvitavamad; mida kergemas toonis kõneldakse neist, seda kõditavamaiks nad osutuvad“. Vanapoiss, kes arvab: „Mis on külm kunstikuju elava naise kõrval?! Kunst pole muud kui armastuse aseaine“; kelle arvates „läbi riide ei näe ikka midagi, aga kui alles käpaga kobid, siis tunned, et on peos midagi matsakat!“

Ent Joonase „armastatavad“? Riita on töökas, puhas, hingelt ja ihult kasin, natuke tuim inimene, armastab lapsi, tahaks emaks saada, kuid ei tohi. Joonas ei taha ega luba. Riita on täiesti teadlik Joonase kui inimese ning mehe alaväärtuslikkusest, kuid ei suuda tást siiski loobuda. Miks? Autor annab mõista, et naiselikust kiindumusest: liiga kaua juba kestab tema suhtumine vanapoisiga, ta on juba harjunud teda ümmardama, tema eest hoolitsema, talle alistuma. See põhjendus on vastuvõetav. Kuid mida veetlevat leiab Joonasest Laili? Peen ja haritud „preili“; ilus, lugupeetud perekonnast, neiu, kel ei puudu korralikud meestuttavad. Mis kisub teda Joonase poole, sunnib Joonasega kohtuma, Joonast õõsiti oma tuppa laskma, Joonasega metsas käima? Autor jätab vastuse võlgu. Tal ei tule näiliselt meeldegi, et lugejal küsimusi võiks tekkida. Ta tundub uskuvat, et võetakse tõsiasjana, mida ta jutustab, sündmustikule põhjendusi nõudmata.

Kui Laili puhul siiski mõne kaudse märkuse põhjal ehk võiks eeldada mingi kõlblise lõtvuse olemasolu, valmisolekut iga mehega suhtumiseks, siis jääb ikkagi ebaselgeks, miks nii vastutulefikud ja sallivad on Joonase episoodilised naistuttavad või kebja, korralik perekonna-ema Varva. Kogu aeg esitab autor sündmustikku Joonase poolsest vaatekohast, kordagi kaalumata, kas teiselt poolt vaadatuna peaks Joonase igavene „armastamine“ tõesti nii hõlpus olema. Võib-olla tahab autor just nimelt rõhutada naiste kättesaadavust ning toore iha rahulduse odavust? Seegi ei selgu teosest. Naiste tundeid, elamusi ega meeoleolu ei selgitata üldse mitte. Piirduetakse vaid konstateerimisega, et Joonas meeldib naistele, et tal on „edu naiste suhtes“. Mis tas meeldib, miks tal on edu, jätab autor ütlemata. Nii on romaani sündmustik täis uskumatuid vastuoksusi ning ebajärjekindlusi.

Agas täis vastuoksusi ning üllatavat ebaloogilisust pole mitte üksi sündmustik, vaid ka peakuju ise. Toosama räpane, kasmatu ja labane vanapoiss ei esine mitte ainult suure naistelemmikuna, — ta osutub ajuti ka väga targaks ja sügavamõtteliseks filosoofiks, kes võib kenasti kõnelda mitmesuguseist ühiskondli-

kest küsimusist. Joonas-filosoof ja Joonas-„armastaja“ pole teineteisega kuidagi seotud; tervikuna on see Joonas nagu kahest eripooltest kokku liimitud puukuju, mille teine külg kuidagi ei sobi teisega. Lõppmuljeks temast on veendumus, et autoril endal pole selget ega kindlasti piiriteldud kujutlust Joonasest: et autor ise ei tunne oma romaani peategelast. Joonas on ebamäärane kujutelm, mitmepaikne, katkendlik, laialivalguv. Kõrvalkujud igatahes on ühtlasemad, ainult Joonasesse suhtudes võrastust tekitavad, muidu aga võrdlemisi järjekindlad ja igauks oma iseloomule vastavalt teotsevad.

Et sündmustik on sageli ebaloogiline, peategelane mitteusutav, siis on raske teose ideelisest tuumast õiget aimu saada. Jääb täiesti tumedaks, mida autor on ütelda tahtnud, kus peitub teose olemasolu õigustav mõte. Romanil puudub ideeline selgroog, sisemine kandejõud. Joonase suu läbi kuulutab autor küll ajuti mõningaid tõdesid, kuid need on sündmustikule ja peategelasele endale nagu vägisi külge poogitud ega ähta teose põhi-ideed selgitada. „Võhrupesa“ ideelise pagasi ebamäärasust tumestab veelgi teose teine meeskuju: vaikija ning naistepõlgaja Kaalep, kellest aru ei saa, miks ta üldse on teosesse toodud. Kas tasakaaluks ja vastandiks Joonasele? Autori tõekspidamiste väljendajaks?... Ning arusaamatuks jääb lõplikult ka võhrude olemasolu vajadus; tundub küll, et neid käsitletakse mingi sümbolina, kuid missugusena? Mis mõttes nimetab autor romaani „Võhrupesaks“, mis tahab ta ütelda, lastes kaudselt võhrude süü läbi Joonase vanapoisi-kodu põlema minna?

Lõpuks tuleb ses teoses puudutada veel üht irriteerivat tegurit: tegevuspaiga omapärast geograafiat. Näiliselt on tegevuspaigaks Tartu, mis siin Mustakaldaks on nimetatud, kuna Emajõeest on saanud Mustjõgi, mida mööda lõbusõite üteldakse tehtavat kuhugi Kingu lõivule (aurikul, mille nimeks „Väike Ella“). Eestis on nii vähe linnu, et siin õieti mõtet pole mingisuguseid fantastilisi linnanimesid välja mõelda (realistlikus teoses); võõrapärase nime tagant paistab ometi kohe, missugust linna tõepoolest on tegevuspaigaks mõeldud. Veel vähem peaks aga mõtet olema tarvitada sellist kummalist nimestikku, nagu Terasnaela plats, Markuse, Tõrvaküla, Noor-Haljaku ja Üti uulits, Penikoorma, Valgeroosi tee või — Hämmistu (mille all mõeldakse linnaosa, mida lõunast piirab „sinetav Mustjõgi ning roheline linnapark, läänest ja põhjast haljendavad aasad ning lokaavad põllud“). Paratamatult otsib lugeda nende veidrate nimetuste tagant Tartu tõelisi uulitsaid ning linnaosi. Tegelaste nimed tunduvad aga võrdlemisi õnnestunuina; kuna meil siin tegemist tundmatutega, ei sega nimed nagu Meola, Varva, Ranno, Ulvi, Laili või Enneke, — viimane tundub isegi meeldivana.

„Võhrupesa“ stiilist annavad juba eeltoodud osundid teatava aime; lisaks võiks nimetada, et sündmustiku vahele on sageli tarbetuid loodusekirjeldusi lükitud, mis tunduvad pealegi kuidagi ktiivadena ja tehtuina. Nii näiteks: „Hall taevas oli pragunenud. Sinised, hiiglasuured pilved tõusid kõrgele õhku kui kaljumäed. Nende servad lõid hõbevalgeiks kui igavese lume lahmakud. Nende hõlmad jooksid laiali kui sõmerad mäeseljandikud. Ning nende rinnad kumendasid kauges päiksepaistes kui sügavad mägijärved.“

Raske on seda lugedes mingit selget kujutlust saada neist pilvist; pealegi tundub see tarbetuna.

Teose puhtkeeleline külg sisaldab võrdlemisi palju ebatavalist; näit. ütlsi nagu: „lähme tosse metsamännikusse“ või sõnu nagu „mõttevaheldus“ pro mõttevahetus, „aspeldus“ pro askeldus, „ülearvi“ või koguni „ettekujutlusist“.

Kus või milles peitub siis „Võhrupesa“ väärtus? Kõige pealt on seks küll too defineerimatu, sõnulsetamatu ning eritlematu, üksnes alateadvusega tajutav andekusehõng, mis kõigest hoolimata lugejat paelub ning oletada lubab, et samast sulest edaspidi ilmub täiuslikumat ja terviklikumat. Siis mõningaid juba hõlpsamini sõnastatavaid omadusi: vestmisoskus ja -ladusus, fabuleerimisvõime, sõnastusesoravus. Puudustest hoolimata on A. Roose esikteos paljutöötav raamat, mille järke huviga võib ootama jääda.

M. Sillaots.

O. Luts: **Vana kübar.** Noor-Eesti kirjastus Tartus. R. Tiituse kaas ja karikatuurid. 272 lk.

Pealkirjade valimine olevat kirjanikkudel kõige raskem, nagu tõendab mõni naljahammas. Kui pealkirja loetakse, siis püütakse aimata selle raamatu sisu valemit, ühe- või mõnesõnalist kokkuvõtet. Ja eks või raamatute pealkirjad meile tõesti ülevaate anda, millisesse kirjanduslikku voolu üks või teine teos kuulub. Vähe-malt linnulennult, pealiskaudselt. Sentimentalismivool andis hale-dameelseid, pikki pealkirju. Realism andis täpsaid ja konkreet-seid. Näiteks „Raha“, „Kolmekümneaastane naine“, „Söekae-vajad“ jne.

Halvasti valitud pealkiri kangastab lugejas esile midagi vastu-olulist, segast. Lutsu „Vana kübar“ ei tekita seda tunnet. Loed raamatu läbi ja leiad, et pealkiri on tema orgaaniline osa.

Ühtlasi on see vana kübar sümbol.

Luts kirjutab juba mitu aastat, peas kirjanduslik vana kübar. Kirjutab otsekui „sadulas“ pikemaid jutustusi, ja lõikab vahel laaste, mis huumoriga värvitud ja nukra naljaga läbi immutatud. Ei ole saanud heita peast vana kübarat ega suruda pähe uut, mis jäta-ks lugejasse värske mulje.

Lutsu följetonikesed Uhuust ja teised sarnased, mis ilmusid enamasti „Postimehes“ ja „Sädemetes“, tekitasid minus alati tüh-jusetunnet. Just need laastud osutasid, nagu oleks Luts oma ai-nega „läbi läinud“ või nagu ei valitseks autor ainet, vaid aine autorit (vaata „Vana kübar“ lk. 272). Neid oli raske lugeda.

„Vana kübara“ lugesin aga läbi ja valjul deklameerimisel pak-kusid need följetonid mõnusat ajaviidet. Ent kardan, et see ole-nes sellest, et elan hallil ning igaval saarel, kus iga kirjutatud sõna on õndsuse evangeeliumiks.

Autor isegi pooldab vist arvamist, et „Vana kübar“ on sisult ja vormilt kerge raamat.

Välja arvatud novell „Insener“ ja miniatüür „Kingsepä“, on terve raamat ainult lõbus ja kerge ajaviide.

Kuid lugegu teda siiski igaüks, kes peab raskeks meie kunsti-väärtuslikku proosat, sest ta ei riku maitset sel määral kui „Tal-linna saladused“ või „Kuldne mülgas“.

Kuid lubatagu nüüd mõni sõna öelda väikesest miniatüürist, mille pealkirjaks „Kingsepä“.

Selles laastus on uusi stiilisugemeid, mis senini tundmatud Lutsu toodangus. Laast on ekspressionistlik visand. Suhtumine ainesse värske ja uus. Osundan:

„Laps hakkas minema koju, kott täis kalu, igas verelibles veri, elujõud, kuresaapad jalas. Pisike veskijärv; veski, tukk-tukk-tukk, jahune veskipoiss lävel, aga kaugel kui muinasjutus. Sellid magasid. Klaasikillud. Tuhk.“

Kirjanduslik saafir kerges raamatus. Ses ühes laastus on enam jõulist rütmi kui terves raamatus.

Kujutlen, et see laast on sündinud hetkel, mil kirjaniku hinges olid jääga kattunud kõik esteetilised jõed. Ja siis äkki praguneb jää, purskab kõrgele vikerkaarevärvides kaunis fontaan. — Neist kingseppadest, hallist kodanikuelust, mida kõige enam käsitleb Luts, võib kirjutada uut ja huvitavat. Ent seda viimast ei näe ka kirjanik alati. Ainult sisemine ilmutus, järsk intuiitiivne lõõm toob esile uued jooned aines, mille külge end autor köitnud. Kas võiks Luts selles stiilis pakkuda midagi laiaulatuslikumat, tusedamat, haaravamalt?

Kirjandusliku salongikeele järele olen teinud Lutsu „Vana kübara“ maha. Loodame, et Luts ise varssi viskab oma kirjandusliku vana kübara maha ega tõsta teda enam üles.

Aegnas, 13. dets. 1927. a.

Ilmar Reiman.

Kaks koguteost. Tulirynd I. Kirjastusyhing „Tulirynd“ — Tallinas 1927. 88 lk. Hind ?

Raske on eritella, mispoolest õieti erinevad meil viimaseil aastail kirjandusealal nii sageli esilekerkivad opositsioonirühmitused üksteisest. Ei ole neil suurt vahet ega tähtsaid programmilisi lahkuminekuid: taotellakse sama sotsiaalse võitluse tarvet, hüütakse „üles!“, ollakse rahulolematud. Nii umbes tulid areenile sanglased: Hiir, Schütz, Jürna, nii järgnesid neile aktsioonlased: Antson, Kaaver, Kubjas, Mälk, ja ega tuliründlasedki tähista hoopis enneolematut eesmärki: see on sama paremast sotsiaalsest olukorrast unistav, veidi pakitsev „Aktsiooni“ rahvas, „alati valmis mässu tõstma, valmis purustama vana ja looma uut, purustama ja looma vaid omade kätega“.

Erinevus aktsioonlastest näib vaid selles, et sealsed ilukirjanduslikud lõõmamisid ja väljenduseotsingud on siin muutunud enam-vähem teadlikeks programmilauseiks, ilmavaate arendamiseks, teadlikeks revolutsioonitegemiseks. Tuliründaja on seega revolutsioonitegija, edasirühkija, püüdja praegusest kodanlisest korrast sotsiaalse maailma-korra poole; õieti tahab ta „olla uue üldise tuliründamise ettevalmistajaks praegusel reaktsiooni ja languse ajalgi“.

Suur ja võluv on eesmärk, mille tuliründajad endile asetanud, kuid raske on ta saavutamine, — olgugi et tuliründlased usuvad, et „kõik loovad vaimuinimesed peavad paratamatult olema alalises tuliründamises välja oleviku madalusest ja vaimusuretavaist eluning kultuurivormest“ (kõik eelmised tsitaadid on võetud Oskar Kurmiste juhtartiklist „Tulirynd“; R. S.), — ja selles teadmises

on tuliründajad isegi kindlad, nad nimetavad end vaid ettevalmistajaks uuele üldisele tuliründamisele.

Ja käies oma eelnimetatud juhtmõtte järgi ongi antud album „Tulirünnale“ kindel ideeline ilme: võitlusele-õhutamine, olukorra selgitamine. Kõik „Tulirünnale“ artiklid ja kirjanduslikud palad on rakendatud vahenditult idee teenistusse. Seetõttu on „Tuliründ“ esimesi nii puht-ideelisi albumeid meie kirjanduses, kui kõrvale jätta „Noor-Eesti“ omad, kui ikkagi sootuks teiselaadilised. „Tuliründ“ sisaldab artikleid, luuletusi, epigramme, proosalisi katkendeid, kunstireproduktioone, lavadekoratsiooni-kavandeid, teatrikirjutise — ühe sõnaga, haarab õige laia kunstide ala, kus ta uut ja sihtinäävat püüab taotella, tahtes seega olla reformaatoriks ühtaegu kunstide kui ka tegeliku elu vallas.

On huvitav, et „Tuliründ“ seab elu kõige otsemasse ühendusse kunstiga ja vastuoksa (H. Reiman: „Kunst ja elu“): „Kunst võrsub elust, kunst mõjutab elu, kunstniku ülesanne on teadlikult teenida elu“...

Sellise juhtmõtte esitamine on täitsa õigustatud — vähemalt meie elust eemalenihkunud kirjanduse kohta — ja seega vist küll jääbki „Tuliründ“ esimeseks, kus see mõte sõnastatud (ehkki vahest äratundmisele nii mitmedki on jõudnud juba varemalt), kuna tuliründlastel tuleks oma tähtsa juhtmõtte tegeliku elluviimise eest hoolitseda.

Albumis esinevad artiklitega: Oskar Kurmiste, Henri Barbusse, Karl Freiberg, Hugo Reiman, Victor Serge, Christian de Moor, Hendrik Olvi, Nicol Andresen; luuletustega: Kaaver, Hiir, Arp. Viimased iseenesest silmapaistvad ei ole. Kunstireproduktioone on Märt Laarmann'ilt, Arnold Akberg'ilt, E. A. Blumenfeldt'ilt, H. Olv'ilt, Christian de Moor'ilt.

Ei saa jätta mainimata, et oma suure ideelise ühtluse peale vaatamata omab „Tuliründ“ väga laialdast kaastööfiskonda, tundub peaaegu internatsionaalse albumina. Tas on esitatud töid vähemalt viie rahvuse autoreilt, nii et „Tuliründ“ ei taha olla mingi teatud isikute koondis, individuaalsete nõuete esitaja, vaid ta toetub oma olemuselt täielikult kollektiivsusele.

Tapper I. Jõulud 1927. „Tapperi“ kirjastus Tartus, 64 lk. Hind 125 mk.

„Tapper“ on mõeldud eeskätt „Noor-Eesti“ jõulu-väljaandena, kirjastuse aastaraamatuna või almanahhina, kus esinevad sama kirjastuse autorid mõnede üksikute välispoolsete lisandudes neile.

Kui seesugusele polegi „Tapperile“ püütud anda mingit ideelist ilmet või kindlat mõttesuunda. See on kogu jutustusi, novelle, artikleid, luuletusi — ilma igasuguse kava ja plaanita. Ometi pakub „Tapper“ hulka head ja väärtuslikku lugemismaterjali; seal leidub huvitavaid algupärandeid ja tõlkeidki.

Novellidest, mida kõige ohtralt esindumas, peaks eriliselt alla kriipsutama Arthur Roose — „Lehemüüjate rahutus“. See on haruldasemaid novelle, mis eesti kirjanduses viimasel ajal ilmunud: stiilikas, psühholoogiline, väga aktuaalne ja tüsedatoimeline. Tugeva naturalistliku elukäsitlemusega on Roose põiminud ses novellis õiguse ja õigluse otsimise tungi noorte lehemüüjate-poisikeste keskel, andes ühtlasi õige värvika pildi lehemüüjate elust. Ainuke viga novellil ehk on ta liiga järsk lõpp, mis lõplikult ei fikseeri olukordi.

Teine tüsedam algupäränd on M. Mötslase — „Juntsu“ Samuti väga aktuaalse sisuga ja tõetruu novell talurahvakaupluse omanikust Peeter Rosinast ja ta õpipoisist Juntsust. Kuid põhi-olemuselt kannab seda novelli eetilise tendents.

Konrad Voores on oma novellis „Hänilane ja Tornihakk“ liialt sattunud tema poolt äsja tõlgitud Joel Lehtose „Armunud lombaku“ mõju alla. See mõju on nii suur, et, rääkimata stiilist, ulatub isegi tegelase psühholoogiasse. Oma huumorilt on „Hänilane ja Tornihakk“ muidu värsked ja elav, eluliselt nähtud, kuid eelräägitud mõju liigne esilepuhkemine segab ta maitsmist, diskrediteerib.

Neljas algupärane novell, M. Metsanurga „Kosilane linnast“ kuulub kirjaniku noorpõlve-aegsesse katsetamistoodangusse ega ütle seetõttu midagi erilist, on aga tähelepanavaks vihjeks kirjaniku arenemiskäigu uurijatele; pärit 1903. aastast.

Tõlgenovellidest väärivad tähelepanu P. Romanovi — praeguse vene andekama jutustaja — novell „Kevad“ oma liürilise, kuid siiski väga sügava elukäsitlusega ja tõepärasusega, A. Jakovlevi „Kesköine peigmees“ ja poolhumoristliku laadiga M. Soštšenko „Millest laulis ööbik“. Peale selle veel G. de Maupassanti „See Morinisiiga“.

Luuletusi on Hendrik Adamsonilt, kuid novellide kõrval tunduvad need kuivadena ja tähelepanu mitte paeluvatena. Palju huvitavamad ja kunstipärasemad on epigrammid Erni Hiirelt ja Aleksander Antson'ilt. Neil mõlemail on teravalt salvavat hammast ja leidlikkust epigrammitatavate alal.

Artikli alal esineb H. Raudsepp tähelepanitava kirjutisega „Uusi mõtteid vanust asjust“, milles ta püüab ära tähendada tänapäeva kirjaniku suhet lugeva publikuga; K. Martinson oma mälestusartikliga A. Kitzbergile ja juubelikirjutisega H. Tammsaarele ei ole, isäranis viimases, tabanud tooni, tundub naiivsusi ja „jumaldamisi“.

On veel rohke jäljetoninurk, kuid see on rääkimiseks liialt kirju.

R. Sirge.

Täielik eesti raamatuturu kataloog, 1927. Eesti Kirjastajate ja Raamatukaupmeeste Ühing. Tallinna 1927.

Eesti bibliograafiline kirjandus on võrreldes teiste kultuurrahvaste omaga niivõrt puudulik, et iga uue teose ilmumine, kus mainitakse kas teataval ajajärgul ilmunud trükitooteid või loendatakse vastavat eriala käsitlevat kirjandust, on suursündmuseks.

Meil elutseb küll rahvusliku bibliograafia esindajana „Eesti raamatute üldnimestik“, mis tähistab kuudekaupa Tartu teaduslikkudesse raamatukogudesse saabuvate sundeksemplaride põhjal ajakirja „Eesti Kirjanduse“ lisana kõik eestikeelsed trükitooted, kuid alates alles 1924. a. alult. Andmeid enne 1924. a. ilmunud raamatute kohta tuleb hankida väga mitmekesiseist, täiesti laiali-pillatud ja kõigiti puudulikest allikaist. On ka mõeldud selle osa süstemaatilise loendi peale, mille teostamine aga alles aastate jooksul võimalik. Ongi E. R. Muuseumi arhiivraamatukogu juhataja hr. Antik'u poolt kokku seatud ülevaade 1918.—1923. a. avaldatud eestikeelsete raamatute kohta, kuid alles vastava kirjastuse

leidmise kaudu võimalduks meil üld-ülevaade iseseisvuse-ajajärgul ilmunud kirjandusest.

Meie naabrid lätlased omandasid juba aastate eest täie-ulatusliku rahvusliku bibliograafia, kus on loendatud kõik kunagi läti keeles trükitud teosed. Meie aga peame rahulduma üksikute kirjastajate või trükitud raamatukogu-kataloogide teadetega. Suuremad ja tähtsamad kirjastajad avaldavad küll oma kirjastusel ilmunud teoste nimestikke; ometi vähendab nende väärtust asjaolu, et neis esitatud andmed pole bibliograafiliselt seisukohalt vaadatuna küllalt täpsad; sageli on mainimata ilmumisaastagi. Raamatukogude seas on nimestikke trükkinud neis alalhoitavaist teoseist ainult Tallinna linna raamatukogu, kel on eestikeelse teose raamatute nimekirja 1924. a., ja Riigiraamatukogu, kelle raamatute nimestik ilmus 1925. a. Siin tuleb aga tähendada, et kumbki Tallinna suurem raamatukogu ei oma täielikku eestikeelset kogu. Tallinna linna keskraamatukogus on täiuslikumalt esindumas küll ilukirjandus, Riigiraamatukogus ainult teaduslik kirjandus; sealjuures on mainitav, et nad on täpsamalt tähistanud raamatute pealkirju kui üksikute kirjastajate kataloogid. Peale selle mõjustab takistavalt Riigiraamatukogu nimestiku kasutamist kataloogis esinev raskepärane liigitamissüsteem kui ka ebajärjekindel tiitlite äratähendamine.

Eespooltoodud nimestikele bibliograafiliselt väärtusliku lisandina esineb soliidne loendatud teoste arvult kui ka pealkirjade tähistamise täielikkust taotlev „Täielik eesti raamatuturu kataloog“. Loendades trükitooteid „Eesti raamatute üldnimestiku“ põhimõttele rajatud täiusega, ületab ta selles mõttes kõik teised nimeetatud kataloogid, kuigi ei saa täpsuses nendega võistelda. Need ebatäpsused on aga andeksantavad, silmas pidades, et „T. e. raamatuturu kataloog“ ei taotlegi olla bibliograafia, vaid tahab lihtsalt osutada ostjaskonnale, missugused trükitooted praegusel silmapilgul raamatuturul veel leidumas ja mis nende hind. Nii siis, põhimõtteliselt arvestades ainult kirjastajate ja raamatukauplejate ning nende klientide huvipiirkonda, on kataloogil rahvusliku bibliograafia puudumisel selle ülesande täitmine siiski kohustav, muidugi ainult asetäitjana võimaluse ulatuses.

Ja sellepärast olengi õigustatud lähemalt peatuma neil ebatäpsustel ning puudustel, mis hariliku bibliograafilise teose väärtusetuks muudavad, mitte niivõrt „raamatuturu“ kataloogi arvustades kui üldjuhtnööre üles seades.

Eriti otstarbekohane on meie rahvaraamatukogudele väljatöötatud ja tarvitusel oleva süstemaatilise liigituse kava kasutamine kataloogis kui ka ilukirjanduse osastamine Tallinna linna raamatukogu eestikeelsete raamatute nimekirja eeskujul: a) romaaniid, jutud, novellid; b) luuletused; c) näitemängud. See asjaolu kergendab tunduvalt kataloogi tegelikku tarvitamist sama süsteemiga harjunud raamatukoguhoidjaile ja annab ka juhtnööre, mis eriti tähtis raamatute paigutamisel ning liigitamisel osakondadesse: tihti pole raamatukoguhoidja, pealegi veel vilumatu, millised meie suurem osa maalasuvaist hoidjaist, küllalt kindel, kuhu osakonda asetada üks või teine raamat. Selles mõttes on kataloog käsiraamatuks rahvaraamatukogudele.

Kuid oleks soovinud veel täpsamat liigitamist, nimelt oleks tahtnud meie liigituse kava teist astet kasutatuna näha. On ju tõelikult tülitav ja aegaviitev praegusel olukorral 30 lehekülge

fäitvast 4 osakonnast otsida näiteks teatri kohta käivat kirjandust; ka on selle tõttu sattunud ühte osakonda nõnda erinevad teaduse- ja kunstialad, nagu keeleteadus ja muusika (4), matemaatika ja loomaarstiteadus (5), mis II astme kasutamisel oleksid oma osakonna alajaotusena moodustanud. Vähema mahutavusega nimestikkudes, nagu Tallinna linna rk. „e. r. nimekirj“, on sellest loobumine lubatav, kuna juba hiljemini ilmunud sama raamatukogu võõrakeelsete raamatute nimestik, kus käsitlemisel laialisem materjal, nõuab alajaotusi.

Liigitamisest rääkides ei saa mööduda eriosakonna moodustamisest Baltica nime all. Ei mingit otstarvet taotlevalt on osa balti saksa, peamiselt ajaloolist kirjandust eraldatud muist saksa-keelseist teoseist eriosakonda, mis mõjub takistavalt. Seesugusel jaotusel oleks mõtet olnud, kui siin oleks mingisuguse kindla põhimõtte järele talitatud, asetades sinna näit. saksakeelsed teosed, mis väljaspool Eestit trükitud, või jälle kõik iseseisvuseajani ilmunud raamatud; käesolevas olukorras aga ei saa kataloogi tarvitaja kunagi kindel olla saksakeelse raamatu olemasolu kohta turul. piirdudes ainult vaatlemisega ühes kohas. Ilmaaegse kontrollimise ärahoidmiseks Balticas oleks pidanud terve osakond vastavais osakonnis ära jaotatama, ilma kartuseta, et osakonnad selle tõttu liiga laiali paisataks. Kuigi tihti otstarbekohaselt juhitakse ühest osakonnast teise, leidub 1925. a. ilmunud G. Sehrwald'i „Erinnerungen v. Alt-Werro“ ainult Balticas, kuna O. Greiffenhagen'i „Charakter unserer heimischen Reformation“ jälle ainult ajaloo-osakonda on märgitud. Tegelikult oleks neid ka vastupidi võinud paigutada. Milleks samasisulised R. Hausmanni teosed kahes kohas? Selle tagajärjel on „Beiträge zur Kunde Estlands“ Bd. I—VIII Balticas loendatud, kuna Bd. IX—XIII leidub 8. osakonnas.

Nüüd küsimus, mis seotud otsekoheselt kataloogi eesmärgi ja otstarbega. Kataloog tähistab ainult mõne kirjastuse või raamatuäri ladus olevaid teoseid; ometi on üles võetud näiteks „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“, vanemad aastakäigud 1872. a. alates, mis ladus otsa lõppenud ja mida ehk antikvarsel teel võib saada, kuid mitte 100, vaid 300—400 marga eest. Kõrvuti aga näeme loendatud olevat sääraseid trükitooteid, mille asukoht ei kuulu nende iseloomu poolest nimestiku huvipiirkonda ja mis juhuselise on mõnda ärisse pesitsemata jäänud: 2. osakonnast leiame välismaal ilmunud, Eestit mitte sugugi käsitlevad 4 üksikut vihku ajakirjast „Kunstschule“ 1923. a. Sama õigusega tohiks kõiki ärides müümata jäänud üksikvihke kataloogis näha.

Vaadeldes üksikasjaliselt raamatute nimistamist, pean tähelepanu juhtima järgmisile segavalt mõjuvaile ebatäpsusile, ebajärjekindlusile ja vigadele, kuigi täielikkuse mõttes on raamatu kaust koguni sentimeetrites arvutatud ja näiteks Valdes-Veski „Kogu eestikeelseid arstiteaduslikke oskussõnu“ kolme kohta paigutatud: 4. osakonnas A. Valdes'e ja J. Veski all kui ka 5. osakonnas.

Esiteks pole osakondadesse asetamisel iga kord küllalt täpsalt arvestatud raamatu sisu. „Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis“es avaldatud N. Maim'i kirjutus „Parlamentarismist Prantsuse restauratsiooni ajajärgul“ kuulub enim juba 3. osakonda, s. o. ühiskonna- ja õigusteaduse alla, kus ta puudub, kui

8. osakonda — ajaloo alla, kuhu ta asetatud. Nii ohtralt tarvitatud juhatus osakonnast teise osakonda puudub siin. Miks esineb Тюрюмовъ, „Гражданскій процессъ“ 1925. a. eestikeelse tiitliga, kuna teised muukeelsed teosed kannavad pealkirja algkeeles?

Teiseks ei saa kuidagi leppida, et eelistatakse varjunimesid õigele nimele. Kataloogis on läbi viidud põhimõte, tähistada teoseid selle nime all, mis raamatu tiitlis väljendatud; esineb autor kord pseudonüümiga, arvestatakse seda, siis jälle leiame sama autori teose teise tähe alt, kuhu ta üles võetud õige nime all. Tunneb keegi ainult kirjaniku õiget nime, ei saa ta pseudonüümi all avaldatud teost kataloogis kuidagi kätte; näiteks Grünthal—Ridala, Küla—Nurmik. Otstarbekohane oleks olnud juhatamine varjunime juurest õige nime juurde igal juhul, nagu see bibliograafiates ja raamatukogude kataloogides tarvitusel, eriti kui sama isik kirjutab mitme varjunime all, kuna kahe autoriga teostes järjekindlalt ka viimane autor tähistatakse. Kataloog eelistab aga vastupidist talitamisviisi: o osakonnas on teosed asetatud varjunime — Tammsaare — all ilma juhatusega õigele nimele, kuna 5. os. juhatatakse Hansen'ilt Tammsaare juurde. Kuid ka selles valitseb ebajärjekindlus: nõnda on allosakonnas „Romaanid“ mag. Nooli „Rahaaugu jutud“ ka õige nime — M. Eiseni — alla viidud, kuna osakonnas „Luuletused“ seda ei tehta.

Tähestikuliselt mõjub segavalt kataloogis läbiviidud v ja w eraldamine, mille tagajärjel v igas osakonnas kaks korda esineb, w ees ja jälle uuesti w järel. Loomulikum oleks v ja w-ga algavate autorite nimede viimine ühte järjekorda või siis v esinemine üks kord, ainult enne w-d. Ka on patustatud ebajärjekindlusega, kui Aeschylos eesti alfabeedi seisukohalt asub ä all, kuna samas osakonnas loendatud autor K. Oesterreicher o-ga on seotud, mitte õ-ga.

Ebaõiged on mõnel juhul ilmumisaastad kui ka lehekülgede arv: A. Wallner'i „Kasvatus ja haridus“ 1919 pro 1918 (nagu tiitlilehel); Bornhöhe „Tasuja“ 1922 pro 1921; Chateaubriand 84 lk. pro 90; A. Adson'i „Roosikrants“ 60 lk. pro 64. Kahjuks pole need üksikud juhud.

Trükivigade arvel on ajakiri „Ilo“ o os. (Ilukirjandus) I—III-vihuline, I. os. (Üldjaoskond) aga õigesti: I—XII-vihuline, ja eriti on võõrad autorinimed valed, — puudulik korrektuur: Elverstad pro Elvestad, Ammul pro Amnuel jne.

Eeltoodud ebatäpsused mõjuvad segavalt igas teoses, peamiselt aga bibliograafilistes, eriti kui tiitleid kasutatakse tsiteerimiseks. Kuid silmas pidades, et mõni raamatukogu trükitud kataloog sisaldab sarnaseid veel suuremal arvul ja raskemal kujul, — puuduvad ju meil veel asjatundjad bibliografeerijad, ja et Eesti Kirjastajate ja Raamatukaupmeeste Ühing oma nimestikuga ei tahtnudki asendada bibliograafiat, — tuleb käesolevat teost õnnestunuks lugeda. Olgu tema asukoht igas raamatukogus!

Fr. Puksov.

LOOMING

EESTI KIRJANIKKUDE LIIDU AJAKIRI

KUUES AASTAKÄIK — 1928.

LOOMINGU eesmärgiks on kajastada kõigekülgset eesti kirjanduslikku elu, avaldades nii ilukirjanduslikke töid kui artikleid, ülevaateid ja arvustusi. Samuti on „Loomingu“ ülesandeks eesti publikut järjekindlasti tutvustada välismaade kirjandusliku eluga, tuues oma kui ka välismaade kaastöölise poolt vastavaid artikleid ja informatsiooni. Peale selle kuulub „Loomingu“ eeskavasse ka kõigi teiste kunsti- ja kultuurialade valgustamine sellekohaste kaastöölise poolt.

LOOMINGU väljaandjaks on Eesti Kirjanikkude Liit; ajakirja juhiv toimikond, millesse kuuluvad: J. Kärner, J. Semper, G. Suits ja H. Visnapuu; vastutavaks ja tegevaks toimetajaks on J. Kärner.

LOOMINGUT ilmub 1928. aastal kümme numbrit. Tellimishind aastas 13 ja poolaastas 6.50 krooni; üksik number 1.50 krooni. Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised ja suuremad raamatukauplused. Toimetuse ja talituse aadress: Tartu, Noor-Eesti Kirjastus, ajakiri „Looming“.

LOOMINGU seniseid aastakäikusid on veel saada. Esimese aastakäigu hind 7.80 krooni, teise — 10 krooni, kolmanda — 12.50 krooni, neljanda — 15.50 krooni ja viienda — 15.25 krooni.

EESTI KIRJANIKKUDE LIIDU KIRJASTUS.

ILMUSID:

H. Visnapuu: **Maarjamaa laulud.** Luuletused. Hind 2.50 kr.

J. Barbarus: **Multiplitseerit inimene.** Luulet. Hind 3 kr.

J. Semper: **Sillatalad. Novellid.** Hind 2.60 kr.

Pealadu „NOOR-EESTI“ juures, Tartus.

Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus kirjutab ainult valitud kirjandust.

Iga koorilaulja

lugegu „MUUSIKALEHTE“; siis laulab paremini kogu Eesti, eriti eeloleval laulupeol.

Iga mõtleja koorijuht

soovitagu igale oma kooriliikmele lugeda „MUUSIKALEHTE“, sest niiviisi kergendab ta omale oma enese töö.

Iga muusikaõpilane

lugegu „MUUSIKALEHTE“, sest siit leiab ta kirjeldusi, mis teda peavad huvitama.

Iga muusikaõpetaja,

kes oma mõtteid kirjas võib edasi anda, tehku seda „MUUSIKALEHES“, sest niiviisi aitab ta veelgi meie noort muusikaelu arendada.

„MUUSIKALEHT“

tahab tähele panna ja jälgida, niipalju kui tema kitsas ruum lubab, **igakülgsed** nähtusi ja voolusid muusikas. Eeloleval poolaastal leiab loomulikult kõige enam tähelepanu kõik, mis aitaks muusikaalselt tõsta meie eelolevat suurt laulupidu.

„Muusikaleht“ on kõige odavam eesti kuukiri,
makstes ainult:

1928. a. peale tellides:

L. L. liikmetele ja konservatooriumi õpilastele 1 kr. — s.
Teistele . . . . . 1 „ 20 „

Poole aasta peale:

L. L. liikmetele ja konservatooriumi õpilastele — kr. 50 s.
Teistele . . . . . — „ 60 „

Üksiknumbri hind 10 senti.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised, koorijuhid ja ajakirja talitus: **Tallinna, Rataskaevu 22, telefon 1-82.**

Üksiknumbrid müügil raamatu-
kauplustes ja kõigis laulukoorides.

Rutake tellimistega! Hiljemini tellides võib aasta esimestest numbritest ilma jääda, nagu 1927. a. juhtus.

„EESTI NAINE“

Hinnata kaasanded

„Väikeste Sõber“ ja mustri- ning lõikeleht

„Eesti Naine“ on 1928. a. oma tellimishinda alandanud.

„Eesti Naine“ maksab kokku kõigi kaasanetega:

aastas . . . 4 kr., mitte enam 4,6 kr.

$\frac{1}{2}$ aastas . . 2 „ „ „ 2,3 „

$\frac{1}{4}$ aastas . . 1 „ „ „ 1,15 „

üksiknumber (endiselt) 40 senti.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised.

Kõik edumeelsed naised loevad „Eesti Naist“.

Büroo avatud iga päev kella 9— $\frac{1}{2}$ 3 p.

Tartu, Jaagupi tän. 12.

Huvitavam, värskem, haaravam päevaleht Eestis on

„RAHVA SÕNA“

**Suurte rahvahulkade, linna ja maa demokraatlikkude
kihtide häälekandja.**

Peale sisukate artiklite — põnevad ja värsked uudised, teravad
vested, huvitavad päevakajad, tõsised kirjanduse-, kunsti- ja teatri-
arvustused, kino-, sporditeated, kohtukoja-sündmused jne. jne.

Läbilõiked politika- ja majanduselust.

Igas numbris sütitavat nalja. Põnev romaan.

Tellijaille odavam päevaleht.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised ja omad tellimiste
vastuvõtjad.

Toimetus ja talitus: Tallinnas, V. Pärnu maantee nr. 31.

Telefonid: 3-61, 27-68 ja 19-23.

Eesti Õpetajate Liidu häälkandja

(ainuke eesti kasvatusteaduslik ajakiri)

„KASVATUS“

ilmub 1928. aastal suurendatud kujul:

40 suure trükipoogna suuruses

endise 33 trükipoogna asemel.

Sisult tahab „KASVATUS“ ka 1928. aastal panna pearõhku pedagoogiliste, metoodiliste ja tegelikkude koolielu-küsimuste lahendamisele, kuid ühtlasi ka suuremal määral käsitleda õpetaja kutsehuvilisi, eriti õiguslikke küsimusi.

„KASVATUS“e suurendatud mahu kasutab toimetuse ühe põhjapaneva metoodilise teose avaldamiseks, mille tellijad saavad ilma erilise lisatasuta.

„KASVATUS“e tellijad võivad ajakirja „Töö-õppuse“ tellida alandatud hinnaga — 300 marga eest tavalise 350 marga asemel.

„KASVATUS“e kaastööliseks on meie kui ka paljud välismaade silmapaistvamad koolimehed ja haridustegelased.

Ilmumise tihedus: kord kuus, peale juuni- ja juulikuud, mil „Kasvatus“ ei ilmu.

Numbri suurus: 4 suurt trükipoognat.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., üksiknumber 75 senti.

Endisi aastakäike on veel saada.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised. Üksikud numbrid saadaval paremais raamatukaupluses.

Toimetuse ja talituse aadress:

Tallinna, Rataskaevu tän. nr. 22. — Kõnetraat 14-63.